

A $\frac{3}{410}$

ISSN 0351-475

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Г Л А С

CDX

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

КЊИГА 14

Уредник
академик
ВАСИЛИЈЕ КРЕСТИЋ

БЕОГРАД
2008

МИЛОШ БЛАГОЈЕВИЋ

СРПСКИ САБОРИ И САБОРИ ОТАЧАСТВА НЕМАЊИЋА И ЛАЗАРЕВИЋА*

А њ с њ р а к њ. – Представничко тело средњовековне Србије савременици су, бар у почетку, једноставно називали „сабор“ или „збор“. После оснивања Српске аутокефалне цркве појављују се и шири називи, као што су „сабор српски“, „сабор отачаства“ или „сабор српске земље“, па је неопходно да се утврди шта се подразумевало под овим изразима. У историографији постоје подељена мишљења о значају и улози државних сабора. Према тумачењима појединих истраживача то су били „свечани скупови“, који су својим присуством увеличавали владареve одлуке, док су други упозоравали да се на саборима водила политичка дебата пре доношења неке одлуке, па и то треба проверити на основу анализе расположивих извора.

Снажна струјања у политичком животу Србије, током друге половине XIX и почетком XX века, подстакла су историчаре и правнике да обратe већу пажњу на организацију и деловање представничког тела у српским средњовековним државама. Као резултат таквог интересовања настала је обимна литература која се постепено, све до наших дана, увећавала. Видљиво место у овој литератури заузима студија Николе Радојчића под насловом: „Српски државни сабори у средњем веку“, која је објављена 1940. године.¹ На првим страницама ове књиге аутор упозорава како ће критиковати своје претходнике који су писали о саборима, тачније, да ће „критиковати схватања појединих

---

* Приступна беседа одржана 17. октобра 2007. године у САНУ.

¹ Н. Радојчић, Српски државни сабори у средњем веку, Посебна издања СКА, књ. СXXX, *Друштво и историјски списи*, књ. 54, Београд 1940.

истраживача и трудити се да научни проблем постави како треба“.² Он је заиста тако и поступио, најпре на првих 25 страна, а потом кроз целу књигу. Критика било позитивна или негативна, упућена је сваком научнику који је до тада писао о представничким телима, а најчешће оним истраживачима који су посебно расправљали о државним саборима, као што су то чинили Никола Крстић³, Стојан Новаковић⁴ и Теодор Тарановски. Највеће похвале али и најчешћа оспоравања упућивана су закључцима Т. Тарановског, који је написао посебно поглавље о државним саборима у својој „Историји српског права у Немањинској држави“.⁵ Т. Тарановски није могао да брани своје закључке због преране смрти, али су они постали прихватљиви каснијим истраживачима, укључујући и Бранислава Недељковића који је написао посебну студију под насловом: „О саборима и законодавној делатности у Срба у време владавине цара Стефана Душана“.⁶ Међу објављеним публикацијама са назначеном проблематиком засебно место заузима књига Михаила Динића, са насловом: „Државни сабор средњовековне Босне“.⁷ Садржина објављене књиге омогућава да се уоче многобројне разлике између сабора у Србији Немањинића и сабора у Босни Котроманића, али се о постојећим разликама не може расправљати на овом месту.

Проучавање средњовековног представничког тела у Србији настојао је да постави на најшире основе Н. Радојчић. Он с разлогом констатује како је „помакао писмени спомен сабора код Срба чак у IX век, у доба цара Василија I (867–886)“,⁸ али истовремено придаје велики значај обавештењима о саборима из Барског родослова.⁹ Писац Барског родослова измишљао је имена краљева који сазивају измишљене саборе, са измишљеним учесницима, на којима се доносе измишљене одлуке. На основу таквих обавештења не може се

² Н. Радојчић, *н. г.*, 6.

³ Н. Крстић, О државном строју, О органима државног владања и управљања, *Гласник друштва српске словесности*, св. IX, Београд 1857, 61–92.

⁴ С. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349 и 1354*, Београд 1898, XVI–XXXI.

⁵ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави, Историја државног права*, I део, Београд 1931, 167–197 (= *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 1996, 225–262).

⁶ Б. Недељковић, О саборима и законодавној делатности у Срба у време владавине цара Стефана Душана, *Законик цара Стефана Душана*, књ. I, Струшки и атонски рукопис, Одељење друштвених наука САНУ, *Извори српског права IV*, Београд 1975, 25–61.

⁷ М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне, Посебна издања САН, књ. ССXXXI, Одељење друштвених наука, књ. 13*, Београд 1955 (= *Из историје средњег века, Приредили Сима Ђирковић и Властимир Ђокић*, Београд 2003, 229–304).

⁸ Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 54.

⁹ Н. Радојчић, *н. д.*, 54–62. Н. Радојчићу је било добро познато колико су непоздана обавештења из Барског родослова о свим саборима, посебно о сабору који је сазвао краљ Светопелек „in planitie Dalmae“, па поводом тога каже: „Личност овога владара и време његова владања не могу се сигурно одредити, а може бити да није поуздано ни место где се вели да је сабор одржан“. Краће речено, није ништа поуздано.

ништа поуздано утврдити, изузев да су сабори постојали, а то се зна и без Барског родослова. Н. Радојчић прецењује утицај Византије на деловање и организацију државних сабора у Србији када констатује да је сабор „савето-давно тело, и могао је саветовати владара једино у оним питањима где је он тражио његово саветовање“.¹⁰ Временом ова установа постаје у држави Немањића „све свечанији скуп“, па је владар „све сам одлучивао и препуштао сабору једино част акламације својих одлука“.¹¹ Придајући превелики значај угледу и моћи владара из династије Немањића, Н. Радојчић констатује како су већ за време Стефана Немање ове установе „налик на остале тадашње саборе словенских и околних држава младих народа, а по свом кругу рада и по свом односу према владару они показују много сличности с византијским дворјанским и чиновничким састанцима, свечаним скуповима, који су били постали више симболични неголи стварни представници народа“.¹²

Другачијег мишљења био је Т. Тарановски. Он истиче утицај Византије „на јачање монархијске власти, на проширивање и подизање државних задатака, на сређивање судства и управе... Али није она /Византија/ могла да да ни обрасца, ни подстрека за стварање сталешке скупштине јер није за то имала ништа одговарајућег, нити сталеза са истим функцијама. Српски сабор не може се никако извести ни из византијског сената, ни из византијског конзисторијума, ни из византијске еуфемije“.¹³ Писци житија канонизованих српских краљева и архиепископа могли су „сликати српске саборе бојама из византијског церемонијала“ – примећује исти аутор – „али се под тим бојама крила сасвим друга неавизантијска садржина“.¹⁴

У најважнијим расправама и студијама о српским државним саборима, поред осетних разлика у ставовима, постоје и усаглашена гледишта, као што су: да ово представничко тело сачињавају владар, властела и свештенство, затим да владару припада иницијатива приликом сазивања сабора, па он одређује време и место одржавања скупа, а уједно и предмет који ће се износити пред ову установу. Поуздано је утврђено да су у присуству сабора крунисани владари из династије Немањића, а бирани су и увођени у достојанство архиепископи и патријарси Српске православне цркве. Поред наведених и још неких подударности у ставовима, остале су и даље велике разлике у многим закључцима, посебно када је у питању начин рада, па и сама суштина државних сабора.

Постојање супротних ставова у основној и најважнијој литератури ствара тешкоће у оријентацији и код стручњака којима је ова проблематика блиска. Додатни заплети су настали и због занемаривања важних појава. Још увек није повучена јасна термилошка разлика између „српског сабора“ и

¹⁰ Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 248.

¹¹ Н. Радојчић, *н. г.*, 308.

¹² Н. Радојчић *н. г.*, 82.

¹³ Т. Тарановски, *Историја српског права у Немањићкој држави*, 261.

¹⁴ Т. Тарановски, *н. г.*, 262.

„сабора отачаства“ или „сабора српске земље“, односно између назива за црквене и државне саборе.¹⁵ Не постоји сагласност ни око тога да ли се на представничком телу водила расправа, односно политичка дебата, а на појаву опозиције није се ни обраћала пажња. Једва је видљиво присуство прве српске царице на саборима, а изворна обавештења да су супруге српских владара замењивале своје одсутне мужеве у државним пословима, као да беже из видокруга истраживача. Није објашњено на задовољавајући начин како се долазило до сагласности, нити пак, шта се дешавало ако нема консензуса. У настојању да се бар донекле одговори на постављена питања и осветли делатност државних сабора, потребно је скренути пажњу на неке чињенице. Најпре, на обавештења о једној појави дугог трајања која се везују за увођење владара у владарско достојанство, затим на легализацију кршења обичајног права, а потом на постепен развој државних сабора, чија делатност добија све пунију садржину.

Изгледа да исходиште представничким телима код свих словенских народа треба тражити у племенским скуповима наоружаних ратника, на којима су доношене важне одлуке, укључујући и избор племенских старешина или вођа. Када је процес стварања најстаријих словенских држава на Балкану одмакао, окупивши у једну заједницу више родова и племена, понекад су на сличним скуповима бирани и владари најстаријих државних творевина. Далека успомена на избор владара сачувана је у казивању византијског цара Константина VII Порфирогенита (913–959). Византијски цар и писац саопштава како је његов деда, цар Василије I (867–886), послао из Цариграда свештенике да покрсте Србе и Хрвате, поставивши им истовремено и вла-

¹⁵ У историографији се учврстило схватање да се под „српским сабором“ подразумева српски државни сабор. Анализирајући податке из извора у којима се помиње „сабор српски“, С. Новаковић уочава за поменути израз да би се могло „узети да значи и сабор архијерејски, мада се Сабор Српски таквом разумевању противи“ (С. Новаковић, Законик Стефана Душана, XIX). Другачије речено, под „сабором српским“ не подразумева се „сабор архијерејски“ или сабор Српске цркве. Т. Тарановски је такође дозвољавао да се израз „сабор српски“ односи на државни сабор, па каже: „Државни се сабор понегда назива у изворима *сабор српски*“ (Т. Тарановски, Историја српског права, 226). Опрезном Н. Радојчићу било је познато да се израз „српски сабор“ односи на сабор високог свештенства, али је и он дозвољавао да би то могао бити и државни сабор. Анализирајући обавештења из прве Дечанске хрисовуље у којима се саопштава да је Стефан Дечански крунисан „круном краљевства српског истог дана са мојим сином... на празник Богојављење, благословом и руком преосвећеног архиепископа Никодима и свих епископа и целог српског сабора“, тим проводом Н. Радојчић каже: „то се, мислим, тиче српскога државнога сабора а не само збора српских духовника“ (Н. Радојчић, Српски државни сабори, 108). У питању су били заиста „српски духовници“, односно представници српског високог свештенства који су учествовали у црквеном обреду крунисања. Н. Радојчић констатује: „Последњи српски државни сабор за владе Стефана Уроша III, „био је онај на коме су Дечани проглашени за игуманију“, па се позива на одељак из Дечанске хрисовуље у којем се саопштава како је манастир назван игуманијом „съ благословеннемъ господина мн и штеца архиепископа Данила, и вѣсѣхъ епископѣ и вѣсего сѣвора срѣбъснѣго“ (Н. Радојчић, н. д., 115). Ни у овом случају, као и у многим другим, „Сабор српски“ није државни сабор, већ сабор српског високог свештенства које је било и надлежно да одлучује о томе да ли ће неки храм стећи статус игуманије.

даре, односно „архонте које су они хтели и *изабрали*, од рода од којег су они желели и волели. И од тада до данас су архонти из истих родова и не из неког другог“.¹⁶ Константин Порфирогенит понавља све то још једном, на нешто другачији начин, па каже како је цар Василије I наредио да Словенима, укључујући и Србе, „*владају они које они сами изаберу и као на неки начин рукоположе*, обавезујући их да, као *изабрани архонти* (владари), према њима чувају очинску благонаклоност“.¹⁷ Према наведеним цитатима начин избора најстаријих владара је очигледан, а увођење у владарско достојанство обављено је неком врстом благослова, односно рукоположењем, али без учешћа свештенства. Избор и рукоположење извршени су давно, вероватно на сабору, али су зато владари из најстарије српске династије Вишеславића, која је владала Србијом од краја VIII до средине X века, долазили на власт наслеђивањем престола, а најчешће помоћу оружане силе, домаће или стране.¹⁸ О изборима на неком скупу или сабору, нема ни помена у познатим изворима. Постоје само индиције да је узурпација престола натурала легализацију извршеног чина. Легализација је обављана тако што би новог владара прихватио и признао скуп српских жупана, односно скуп најугледнијих представника родовске аристократије.¹⁹ Из тога даље следи закључак, како је у најстаријем представничком телу Србије, током IX и X века, најистакнутије место припадало српским жупанима који су чинили језгро тадашњег државног сабора. Број жупана никада није био велик, па је на посредан начин ограничен и број учесника у представничком телу најстарије српске државе.

Првобитна Србија распала се на два дела у другој половини X века, на Босну западно од Дрине и Расу или Рашку источно од ове реке. У наредних сто година заустављен је развој свих државних институција, првенствено због тога што су обе области доспеле под власт суседних држава, али су жупани сачували свој друштвени положај јер их држава није ни поставила. Повољнији услови за обнављање политичког живота, током XI века, постојали

¹⁶ Византијски извори за историју народа Југославије, том II, обрадио Б. Ферјанчић, Београд 1959, 16. Н. Радојчић, Српски државни сабори, 51–53.

¹⁷ Византијски извори II, 80.

¹⁸ Византијски извори II, 46–58. Г. Острогорски, Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци, ИЧ 1–2 (1948) 24–29 (= Византија и Словени, Сабрана дела Георгија Острогорског, књ. 4, Београд 1970, 77–86; М. Благојевић, Српске удеоне кнежевине, ЗРВИ 36 (1997) 45–62 (= Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 1–20).

¹⁹ Константин Порфирогенит описује како су бугарске војсковође цара Симеона, одлучиле да на превару потчине Србију, па су са собом повеле будућег кнеза Часлава, а „пошаљу позив жупанима да дођу код њих и одведу архонта Часлава. Намамивши их заклетвом и одвевши их до првог села одмах их заробе“ (Византијски извори II, 56). Из наведеног казивања јасно се види како новог српског владара треба да прихвате и одведу до предвиђеног места жупани, где ће га и званично увести у владарско достојанство. О жупанима види: М. Благојевић, Титуле принчева из куће Немањића у XII и XIII веку, Манастир Морача, Београд 2006, 33–44 (= Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, 133–147).

су најпре у Дукљи или Зети, а касније и у Рашкој. Обновљена држава са центром у Зети обухватала је све српске земље дуж Приморја, суседну Травунију или Требиње, Хумску земљу и неке крајеве дубље у унутрашњости копна. Уздизање Зете или Дукље на ранг краљевства (1077), утицало је у извесној мери на организовање и осамостаљивање нових српских држава, на стварање државе Босне и државе Расе или Рашке. Нарасла политичка моћ Рашке постала је приметна у последњим деценијама XI века, па је византијски цар Алексије I Комнин (1081–1118) морао у неколико наврата да сузбија експанзију великог српског жупана Вукана.²⁰ Са стварањем државе у Рашкој, за чију се територију све чвршће везује појам Србије, брзо су обновљене најважније државне установе. На првом месту, обновљено је достојанство владара са титулом „великог жупана“, а у политичком животу српске државе узели су учешће многи чланови родовске аристократије са наследном титулом „жупана“.²¹ Био је то горњи слој тадашњег српског племства. На нешто нижој друштвеној лествици налазила се знатно бројнија група „војника“ или слободних ратника.²² „Војницима“ је у начелу припадало право да учествују у раду представничког тела, што не значи да су они то право и користили, јер је долазак на сабор зависио у првом реду од владаревог позива. За разлику од „војника“, на састанцима представничког тела, током XII и почетком XIII века, често је био присутан рашки епископ и угледно свештенство Рашке епископије, која је основана 1020. године.

Са обнављањем српске средњовековне државе уводе се постепено у употребу и званични називи за представничко тело. Н. Радојчић је овој проблематици посветио цело једно поглавље у својој познатој студији, где констатује да се „државно представништво у средњем веку звало сабор или збор (съборъ, зборъ), али и собрање (събрание) и санам (сънѣмъ)“.²³ Развијајући даље своје излагање, он с разлогом упозорава како су речи „сабор“ и „збор“ живе у српском језику, али су временом добиле другачије значење, док је „собрање“ у Бугара постало званичан назив за представничко тело. Од речи „санам“ изведен је на неки начин у српском језику „сајам“, а код Пољака „сејм“.

²⁰ Византијски извори за историју народа Југославије, том III, Београд 1966, 383–390. Љ. Максимовић, Србија и правци Византијских похода у XII веку, ЗРВИ 22 (1983) 7–20; Исти, Зигос на српско-византијској граници, Зборник Филозофског факултета у Београду XV/1 (1985) 73–90.

²¹ Када је српски велики жупан Вукан приступио византијском цару Алексију I да изјави покорност (1094), дошао је „водећи собом рођаке и изабране жупане и радо предаде цару као таоце своје синовце по имену Уроша и Стефана Вукана и остале, њих до двадесет на броју“ (Византијски извори III, 389). Поводом наведеног податка могло би се са знатном вероватноћом рећи, да као што су Урош и Стефан Вукан блиски рођаци великог жупана Вукана, тако су и остали таоци били блиски рођаци „изабраних жупана“. Број присутних и „изабраних жупана“ није био велик, највише двадесетак на броју. Присуство поменутих жупана било је значајно и због покоровања Србије византијском цару и због давања таоца.

²² О „војницима“ више: Т. Тарановски, Историја српског права у Немањинској држави, 42–46.

²³ Н. Радојчић, Српски државни сабори, 185.

На крају свог опширног разматрања о називима представничког тела, Н. Радојчић није уочио да постоји термилошка разлика између црквених и државних сабора, па због тога каже: „Разлика у означавању српских црквених и државних сабора већ по самом имену нема. И једни и други називају се и *сворь* и *зворь*“.²⁴ Т. Тарановски је такође посветио потребну пажњу поменутиим називима, па је констатовао да се „државни карактер одређује према њиховом саставу од два повлашћена сталежа и према њиховој јавноправној компетенцији. Државни се сабор понегде назива у изворима *сабор срѣски* или *сав сабор срѣски* или *сабор Земље Срѣске*, али тај назив сам по себи још не пресуђује о државном карактеру тога или оног сабора, јер и црквени сабор може да се назива *сабор срѣски*“.²⁵ Објашњење Т. Тарановског потпуније је од тумачења Н. Радојчића, али ни код њега није извршено термилошко разграничење између црквених и државних сабора. Не треба ни сумњати да су речи „сбор“ и „збор“ коришћене као основни називи за црквене и државне саборе, као и да се њихов карактер одређује према саставу учесника и компетенцијама, али се у изворима уз основни назив често додавала једна или две речи које их ближе одређују. Под изразима „сабор српски“ или „сав сабор српски“, ма како то на први мах изгледало необично, по правилу се подразумевао црквени сабор или сабор Српске православне цркве, док су се изрази „сабор отачаства“ или „сабор Земље Српске“ увек односили на државне саборе. „Сабор отачаства“ обухвата изабрану српску властелу и високо свештенство које као целина чини „сабор српски“. Даље излагање и анализа извора показале колико је све ово тачно.

У историографији се учврстило схватање како је са доласком на власт великог жупана Стефана Немање подстакнут рад државних сабора, што је само донекле тачно. Ово представничко тело постојало је и пре него што је Немања постао велики жупан. Може се чак са знатном вероватноћом рећи да је он, као најмлађи међу својом браћом, ступио на престо захваљујући подршци државног сабора. Не задржавајући се дуже на детаљима познате приче, како су браћа затворила Немању, а он се спасао, писац његовог житија, монах Доментијан, каже да су Немањина браћа сазвала „неки велики *савей*“, тако да се није могао од њих уклонити“.²⁶ После саопштеног цитата не треба

²⁴ Н. Радојчић, *н. г.*, 192.

²⁵ Т. Тарановски, *Историја српској љрава у Немањинској држави*, 226.

²⁶ Доментијан, *Животи Светога Саве и Светога Симеона*, Превео Л. Мирковић, Београд 1938; Ђ. Даничић, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, написао Доментијан, Београд 1865, 9. Термин „Велики савет“ користи и Теодосије. Описујући силазак с престола и сазивање државног сабора, Теодосије каже како Немања: „одредивши нарочити дан за сабор, заповедајући да нико не може изостати, јер *велики савей* хоће да одржи“ (Теодосије, *Житије светог Саве*, Превео Л. Мирковић, превод редиговао Д. Богдановић, Београд 1984, 36; Ђ. Даничић, *Живот светог Саве*, Написао Доментијан (треба: Теодосије), Београд 1860, 36). У конкретном случају, није реч о било каквом „сабору“, већ о сабору од изузетног значаја, о „великом савету“, на којем се доносе најважније одлуке.

се много домишљати, па да се закључи како се под „великим саветом“ подразумевао државни сабор. На том „великом савету“ била су присутна сва три Немањина брата: велики жупан Тихомир, кнез Мирослав и кнез Страцимир. Остају непознате многе појединости о томе шта се све догађало. Познат је коначан расплет. Немања се избавио из тамнице, па је уздигнут на великожупански престо. Легализација овог чина не би била могућа без подршке државног сабора, а како се већ окупио „велики савет“, легализација, је тада и обављена.

Стефан Немања (1166–1196) је у току своје дуге владавине морао да обави неколико сложених послова, а да истовремено прекрши устаљене обичаје. Непоштовање обичајног права и увођење у политичку праксу непознатих поступака, представљало је својеврстан прекршај, па су поступци такве врсте у државним пословима захтевали легализацију, а то се могло учинити једино сазивањем државног сабора. Представничко тело није прелазило брзо преко кршења старих обичаја. О томе су сачувана занимљива обавештења у житију Стефана Немање које је саставио Стефан Првовенчани. У житију, поред осталог, пише како је Немања сазнао од једног свог „војника“ да се у његовој држави укоренује јерес, највероватније богомилство. Српски велики жупан знао је шта му ваља чинити, па је одмах позвао „свога архијереја Јефтимија, и монахе с игуманима својим, и часне јереје, и старце и велможе своје, од малога до великога“.²⁷ Другачије речено, српски велики жупан сазвао је свештенство и властелу, па је тако на најкраћи начин одређен састав представничког тела. Иницијатива је припадала владару. Он је одредио време и место (град Рас), где ће се окупити сабор. Пред окупљеним скупом Стефан Немања је бираним речима осудио јерес и јеретике, а потом се развила „велика распра“ или дебата, колико верска толико и политичка.²⁸ Док је трајала распра, пред сабор (свој) је изведена млада властелинка, која је била удата за властелина јеретика, па је отуда побегла и затражила заштиту од владара.²⁹ Извођење властелинке пред сабор и њено сведочење о понашању јеретика, представљало је очигледан доказ да јеретици угрожавају породицу, основну ћелију друштва, а тиме и темеље поретка у држави, што се морало спречити. После окончане „распре“ и доказног поступка, велики жупан се договорио

²⁷ Стефан Првовенчани, Живот светог Симеона, Сабрани списи, Приредила Љиљана Јухас-Георгијевска, данашња језичка верзија: Љ. Јухас-Георгијевска, Л. Мирковић, М. Башић, Београд 1988, 70; В. Ђоровић, Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног, Светосавски зборник 2, Извори, Посебна издања СКА, књ. СХХV, Друштвени и историјски списи, књ. 50, Београд 1939, 28.

²⁸ Стефан Првовенчани саопштава, да док је Немања говорио на сабору „и распри велцѣкь вѣнѣши“, дошла је кћи једног велможе (В. Ђоровић, Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног, 28). Н. Радојчић је сматрао да се на сабору водила само „религиозна распра“, али се тако уско тумачење не може прихватити (Н. Радојчић, Српски државни сабори, 66).

²⁹ Млада властелинка је тешко оптужила јеретике јер је „сазнала нечисте одвратности њихове“ и видела „да заиста служе отпаднику од славе божије, саме сотони“ (Стефан Првовенчани, Живот светог Симеона, 71).

(съвестѡдовавъ се) са рашким епископом, монасима и велможама својим, па наоружавши неке од „славних“ велможа, одаслао их је да кажњавају јеретике. Упућивање наоружаних ратника да кажњавају један део владаревих поданика, међу којима је било и угледне српске властеле, представља до тада непознату појаву, за чију је легализацију била неопходна подршка државног сабора. Сасвим је разумљиво што владарев предлог није олако прихваћен, што се развила дебата и што су били потребни докази. Без подршке већине учесника на сабору, владар се не би усудио да пошаље војску против својих поданика. Јеретици су сурово и селективно кажњавани, а по речима Стефана Првовенчаног, велики жупан „једне попали, друге разним казнама казни, треће прогна из државе своје а домове њихове, и све имање сакупивши, разда прокаженима и убогима“.³⁰ Потпуно је уништена њихова економска снага и политичка моћ, тако да више нису представљали опасност за државу Немањића. Наведене чињенице истовремено показују да је овај Немањин сабор имао радни, а не свечани карактер и да је на њему вођена расправа пре него што је постигнут договор.

На другом по реду познатом сабору из тог времена, Стефан Немања се одрекао престола (1196) и одредио за наследника свог сина Стефана, што је привукло пажњу савременика. О том знаменитом догађају сачувана су четири различита описа, која су потпуно сагласна једино по питању смене на престолу. Већу поузданост имало је казивање Стефана Првовенчаног, наследника престола и најистакнутије личности на сабору, као и писање Светога Саве, јер је о том догађају стекао сазнање и од Стефана Немање и од Стефана Првовенчаног, а вероватно и од других учесника на поменутом скупу. Знатно је мање поуздано излагање монаха Доментијана и монаха Теодосија. У житију светог Симеона, његов син Стефан Првовенчани даје добар опис учесника на сабору, када каже како Немања „призва к себи супругу своју и синове своје и архијереја својега по имену Калиника, и приставнике дјелом, и кнезова земље своје који су над властима, и војводе и војнике“.³¹ У овом представничком

³⁰ Стефан Првовенчани, Живот светог Симеона, 71, 72; В. Ђоровић, Житије Симеона Немање, од Стефана Првовенчаног, 29.

³¹ У оригиналу цитирана реченица гласи: „призвавъ к' себѣ подружнѣ своѣ и синѣ своѣ и архуиереѣ своѣго Калиника реколѣго и приставѣнѣи дѣломъ и кнезе дѣлѣи своѣ иже надѣ властѣли, војеводи же и воины“ (В. Ђоровић, Житије Симеона Немање, 39). Израз „приставѣнѣи дѣломъ“ може се описно превести као старешине над пословима и то не било где, већ у централној државној управи. Под кнезовима се у конкретном случају подразумевају најистакнутији представници локалне управе који управљају појединим крајевима или областима.

Доментијан описује састав овог сабора на два различита начина. Према Житију Светога Симеона, Стефан Немања „призвавши своју саврстницу и синове своје и кћери и све велике и мале власти царства свога, десетнике и педесетнике и сатнике и тисућнике“, док у Житију светог Саве стоји: „Сабравши све власти царства свога, велможе велике и мале, десетнике и педесетнике и сатнике и тисућнике (Доментијан, Животи светог Саве и светог Симеона, 56, 245). Одмах треба рећи да је Доментијан прилагодио састав световног дела сабора познатој хијерархији старозаветних поглавара који су постављени синовима

телу свештенство је малобројно и без значајнијег утицаја на догађаје, а заступа га рашки епископ Калиник који је замонашио Немању. Световни део сабора је знатно бројнији. Поред владара, његове супруге и синова, присутни су сви чланови централне државне управе, затим најистакнутији представници локалне управе, односно „удеони“ кнезови или „земаљски“ кнезови, потом војводе као војни заповедници и „војници“, а тачније властела или племство. Пред окупљеним скупом Немања је одржао краћи говор – каже његов наследник Стефан Првовенчани – „И устав с престола својега, предаде му га са сваким благословом“.³² Опис предаје власти исувише је кратак да би био тачан.

За разлику од Стефана Првовенчаног, његов млађи брат Сава у житију Светога Симеона на сажет начин описује састав представничког тела, а знатно шире важне догађаје који су се тада збили. Он, поред осталог, саопштава како Немања „сакупи своју благородну децу и све изабране своје бољаре, мале и велике“, пред којима је одржао беседу и затражио да га као владара ослободе дужности.³³ Сви присутни молили су остарелог великог жупана да их не напушта, али је његова одлука да се замонаши била коначна. Цитирани израз „изабрани бољари“ није довољно прецизан. У конкретном случају он обухвата најважније чланове централне и локалне управе, војне заповеднике и властелу, о чему је посебно писао Стефан Првовенчани. Знатно је исцрпнији Савин опис најважнијих одлука које су тада донете. По његовим речима Стефан Немања „Божјом вољом изабра благороднога и љубљенога сина, Стефана Немању, зета боговенчаног кир Алексија, цара грчкога, и овога им предаде говорећи: – Овога имајте уместо мене... и овога постављам на престо Христом дароване ми владавине. И сам га венча и благослови га изванредно, као што благослови Исак Јакова, сина свог“.³⁴ Немања је потом свом наследнику и новом великом жупану дао неколико корисних савета како да влада земљом, а онда „И другога свога благороднога и љубљенога сина, кнеза Вукана, благо-

---

Израиљевим. Мојсије, на предлог свог таста, постави „за поглаваре над народом, тисућнике, стотинике, педесетнике и десетнике“ (Изразак, II, 18, 25).

Теодосије, такође, прилагођава световни део сабора старозаветним старешинама, па описује како Немања „сазивајући ипате и војводе, тисућнике и сатнике и остале благородне, а уједно и мале са великим, одредивши нарочит дан за сабор“ (Теодосије, Житије светога Саве, 36). Учени Теодосије уводи у састав српског сабора носиоце византијске титуле „ипата“ (ἵπατος), са старозаветним тисућницима и сатницима, али без педесетника и десетника, ослањајући се како на Другу књигу Мојсијеву, тако и на Прву књ. Самуилову (8, 12). Сада се са сигурношћу може рећи, да се на основу писања Доментијана и Теодосија не може реконструисати састав световног дела српског државног сабора. Поуздана обавештења о најстаријим световним достојанственицима који су учествовали на саборима доноси једино Стефан Првовенчани.

³² Стефан Првовенчани, Живот светог Симеона, 77; В. Ћоровић, Житије Симеона Немање од Стефана Првовенчаног, 39.

³³ Свети Сава, Житије светога Симеона Немање, Сабрани списи, Превод Л. Мирковић, Д. Богдановић, Београд 1986, 100.

³⁴ Свети Сава, *н. г.*, 102.

слови и постави га за великога кнеза, и одели му довољно земље“.³⁵ Из наведеног описа јасно се види да је на сабору требало легализовати неколико одлука. Прво, Немања се добровољно, а не под принудом, одрекао престола; друго, велики жупан је за свог наследника изабрао млађег сина Стефана, а не старијег Вукана, па је тиме прекршио стари обичај и, треће, Вукану је додељена посебна област и титула „великог кнеза“ као компензација за изгубљени престо, тако да је у достојанству изједначен са „великим жупаном“, али не и у погледу владарског суверенитета. Све је ово морало да се уради јавно у присуству и уз подршку државног сабора.

Легализација поменутих одлука на сабору 1196. године привлачи посебну пажњу из више разлога. Познато је да је кнез Вукан господарио Зетом, Требињем и још неким областима већ 1190. године, односно шест година пре легализације овог чина,³⁶ као што је и његов млађи брат Стефан, по свој прилици, одређен за наследника престола, такође, шест година раније, односно после битке на Морави (1190) и женидбе са византијском принцезом Јевдокијом.³⁷ Према схватањима Византинаца, добро познатим и прихваћеним у тадашњој Србији, мужеви византијских принцеза које су удате изван Византије имају првенство у наслеђивању престола или се већ налазе на престолу. Ово се схватање поштовало у Србији приликом Јевдокијине удаје за Немањиног сина Стефана, а поготово када је Јевдокијин отац, цар Алексије III Анђео, ступио на престо 1195. године. Није прошла ни година дана од његовог крунисања, па је и његов зет Стефан Немањић уздигнут на престо српског великог жупана, стекавши и високу византијску титулу севастократора.³⁸ Између ова два догађаја постоји тесна веза, с тим што је остарели српски велики жупан увек знао шта му ваља чинити, па је то чинио благовремено, те је сазвао државни сабор на којем се одрекао престола у корист царевог зета и свог млађег сина Стефана, знајући да је за легализацију такве одлуке неопходна подршка представничког тела тадашње Србије. Приликом увођења Стефана у владарско достојанство, посебну пажњу привлачи чињеница што је Немања лично „венчао и благословио“ свог сина на достојанство великог жупана. Не треба посебно

³⁵ Свети Сава, *н. г.*, 102 (у оригиналу: „И другог си благороднаго и ловимааго сына, кнеза вѣвкана, благослови его, и постави его кнеза велика, и вѣвочи иелмоу землю довољноу“).

³⁶ М. Динић, Три повеље из исписа Ивана Лучића, Зборник Филозофског факултета III, Београд 1955, 69–94; М. Благојевић, Велики кнез и земаљски кнез, ЗРВИ 41 (2004) 304, 305 (= Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, Београд 2004, 34, 35).

³⁷ Византијски извори за историју народа Југославије, том IV, Београд 1971, 164, 165, 246, 247; Б. Ферјанчић, Када се Евдокија удала за Стефана Немањића, Зборник Филозофског факултета VIII–I, Београд 1964, 217–224. У историографији су изнета мишљења да се Стефан Немањић оженио Јевдокијом пре 1190. године, па ако се то и догодило, онда је он још раније одређен за наследника престола.

³⁸ Б. Ферјанчић, Севастократори у Византији, ЗРВИ 11 (1968) 168–171; Б. Ферјанчић, Стефан Немања у византијској политици друге половине XII века, Стефан Немања – Свети Симеон Мироточиви, историја и предање, Научни скупови САНУ, књ. XCIV, Одељење историјских наука, књ. 26, Београд 2000, 40, 41.

ни истицати колико овај поступак подсећа на увођење српских архоната у владарско достојанство, током IX века, односно у доба цара Василија I. У питању је појава заиста дугог трајања која је била присутна у политичкој пракси средњовековне Србије, од њеног настанка па до пада под власт Турака.

Одрекавши се престола и примивши монашки чин, Стефан Немања је као монах Симеон живео у манастиру Студеница, док није одлучио да оде у Свету гору, где се придружио свом најмлађем сину монаху Сави. Искусном државнику било је добро познато да ће се легализоване одлуке, а којима су прекршени стари обичаји, поштовати неко време, бар док се бивши велики жупан буде налазио у земљи, али да се касније такве одлуке могу оспорити у политичкој пракси. Имајући у виду промене које могу да угрозе стабилне односе у држави, а пре свог одласка у Свету гору, Немања „посла по богодароване му синове. Када су се они састали са свом властелом и бољарима, и опет по други пут давши им благослов, отиде одатле у Свету гору, месеца октобра 8. дан, године 6706 (1197)“, саопштава његов син Сава.³⁹ Био би ово трећи по реду сабор који је сазвао Немања, тада као монах Симеон, који он, као монах, у начелу, не би имао право да сазива. На састанак са оцем дошао је велики жупан Стефан Немањић са свом својом властелом и бољарима, а такође и велики кнез Вукан са својом властелом и бољарима. Састанак није имао само приватни карактер, јер су били присутни представници државне управе, односно „властела“, као и угледне велможе или „бољари“, како великог жупана тако и великог кнеза, па се с разлогом може говорити о државном сабору. Наведену констатацију потврђује и чињеница да је Немања тада наредио сину, великом жупану, „да се брине о свему заповеђеном“, а то укључује и поредак у држави који је утврђен на сабору претходне године. Све то, ипак, није било довољно. Потврдило се, по ко зна који пут, да не постоји адекватна компензација за изгубљени престо, односно да еквивалент врховној власти у држави може бити само врховна власт, па је убрзо, две или три године после Немањине смрти, дошло до оружаног сукоба између великог жупана и великог кнеза.

На састанцима представничког тела, који су одржани за време Стефана Немање, присуство православног свештенства нешто је значајније једино на првом сабору, где је донета одлука да се казне и прогнају јеретици. Учешће свештенства на преостала два сабора једва је приметно, што се може објаснити тиме да је на територији Србије, током XII и почетком XIII века, постојала само једна епископија, са седиштем у Расу. Стање се нагло променило када је православна црква на територији српске државе стекла аутокефалност

³⁹ Свети Сава, Житије светог Симеона Немање, 107. Н. Радојчић, за разлику од Т. Тарановског, сматра „да је ово био само састанак династије и дворјана, никакв државни сабор“, због тога што Немања као монах „није могао сазвати државни сабор“ (Н. Радојчић, Српски државни сабори, 73, 74). Разлог је формално тачан, па ипак монах Симеон – Немања је сазвао државни сабор на којем су били присутни жупан Стефан Немањић, велики кнез Вукан Немањић, њихова властела и бољари, а они сви заједно чине државни сабор.

1219. године, а њен први поглавар постао архиепископ Сава Немањић. Убрзо је на територији под јурисдикцијом Српске православне цркве, уместо једног, било десет епископа и епископија, односно епархија, а на челу једанаесте епархије налазио се лично архиепископ са седиштем у Жичи.⁴⁰ Истовремено са епископима нагло се увећао и број монаха, а посебно парохијског свештенства, са добро уређеном хијерархијом, те је Српска црква од самог почетка представљала чврст и снажан организам. У њеном раду била је присутна саборност на свим нивоима, а омасовљено свештенство, због чврсте хијерархије и угледног положаја у друштву, брзо се издвојило као посебан сталеж.⁴¹

Првог српског архиепископа Саву именовали су и увели у достојанство васељенски патријарх Манојло Сарантен и цар Теодор I Ласкарис, обојица тада у Nikeји, док је опет архиепископ Сава изабрао за наследника свог ученика Арсенија. Приликом увођења новог архиепископа у достојанство, био је присутан „и благоверни краљ Радослав и *цео сабор српске земље*“, каже Данило II.⁴² Освећење архиепископа Арсенија обављено је по црквеном обреду и одређеног празничног дана, а сви присутни су тај чин једногласно прославили речима: „Арсенију преосвећеном архиепископу све српске земље многа лета“.⁴³ Оваквим жељама прослављено је увођење у достојанство свих српских архиепископа који су се смењивали на престолу Светога Саве. Пошто је црквени обред окончан, архиепископ Сава и краљ Радослав приредили су велико славље „са свим сабором отачаства свога“, а на крају су раздељени дарови „свечасним епископима и игуманима и свим велможама благочестивога краља“.⁴⁴ Одмах треба рећи да изрази „сабор српске земље“ или „сабор отачаства“ представљају званичне називе за државни сабор који сачињавају краљ, архиепископ, епископи, најугледнији игумани и краљеве велможе, односно истакнута властела.

Са оснивањем Српске аутокефалне цркве уведени су и елементи правне државе, чија су основна начела садржана у Номоканону Светога Саве. Црква није ограничавала суверенитет владара у држави, нити је владар ограничавао цркву у њеној јурисдикцији. Свако је од њих био самосталан у свом делокругу, с тим што је црква имала обавезу моралног надзора, али не и право да лишава владара круне, престола и власти. Искључиво право да по црквеном

⁴⁰ Б. Ферјанчић, Аутокефалност Српске цркве и Охридска архиепископија, Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање, Научни скупови САНУ, књ. VII, Председништво, књ. I, Београд 1979, 65–72; М. Јанковић, Епископије и митрополије Српске цркве у средњем веку, Београд 1985, 17–33.

⁴¹ О свештенству као сталежу више: Т. Тарановски, Историја српског права у Немањићкој држави, 128–156.

⁴² Архиепископ Данило и други, Животи краљева и архиепископа српских, Изд. Ђ. Даничић, Загреб 1866, 250 (даље: Архиепископ Данило); Архиепископ Данило II, Животи краљева и архиепископа српских, превео Л. Мирковић, Београд 1935, 185 (даље: Данило II).

⁴³ Архиепископ Данило, 250; Данило II, 189.

⁴⁴ Исто.

обреду крунише краља, представљало је моћно оружје у рукама архиепископа, али ово право није злоупотребљавано. Када је краљу Радославу силом одузео престо млађи брат Владислав, уз помоћ српске властеле, архиепископ Сава је негодовао, али је ипак крунисао свог синовца, знајући да се воља властеле не може променити, поготово што је и Немања уздигнут на престо мимо старије браћа.⁴⁵ На сличан начин поступио је вероватно и Савин наследник, архиепископ Арсеније, када је краљ Урош силом одузео престо старијем брату Владиславу, такође уз помоћ српске властеле. Другачије је поступио архиепископ Јоаникије, због тога што је краљ Драгутин уз помоћ угарске војске одузео престо свом оцу, краљу Урошу I. Тај чин није наишао на одобравање ни Српске цркве ни српске властеле, па је архиепископ Јоаникије напустио седиште Архиепископије и повукао се у пограничну жупу Пилот.⁴⁶ Овим поступком ускраћена је могућност, бар за неко време, да архиепископ крунише Драгутина краљевском круном. Повољни услови за крунисање створени су тек после Јоаникијеве смрти, па у том циљу краљ Драгутин „потражи са Богом дарованим му *сабором ошачастива своја, земље српске*“, епископима и игуманима и правоверним његовим бољарима новог архиепископа.⁴⁷ Из наведеног цитата јасно се види да су краљ и државни сабор, односно „сабор отачаства, земље српске“, тражили погодну личност за архиепископа. Остаје непознат у појединостима поступак око овог избора, али када је избор обављен, краљ Драгутин је позвао зетског епископа Јевстатија да му саопшти следећу одлуку: „Бог нам тебе показа достојна да будеш водитељ божаственоме закону“.⁴⁸ У ових неколико одабраних речи саопштена је одлука са којом су се сагласили краљ, високо свештенство и угледна властела, односно „сабор српске земље“ или државни сабор. После извесног времена, а одређеног празничног дана, у присуству окупљеног сабора, посебним црквеним обредом уведен је у достојанство архиепископ Јевстатије. Сви присутни су тада клицали: „Јевстатију преосвећеном архиепископу многа лета“.⁴⁹ Из свега што је речено следи закључак: да се државни сабор састао први пут да би изабрао новог архиепископа, а други пут да би присуствовао црквеном обреду и свечаном прослављању овог чина.

Одмах треба рећи како избор новог архиепископа није текао увек глатко. После смрти Саве III (26. јули 1316) требало је изабрати његовог наследника, па је краљ Милутин сазвао „сабор отачаства“, али тада нико није изабран. Државни сабор је морао да се састане три пута у току године, све док

⁴⁵ Живот Светога Саве, написао Доментијан (треба : Теодосије), Изд. Ђ. Даничић, Београд 1860, 177 (даље: Живот Светога Саве); Теодосије, Житије светога Саве, Београд 1984, 167.

⁴⁶ Архиепископ Данило, 289; Данило II, 220.

⁴⁷ Архиепископ Данило, 308; Данило II, 234.

⁴⁸ Архиепископ Данило, 308; Данило II, 235.

⁴⁹ Исто.

није пронађена погодна личност.⁵⁰ Изгледа да се тада појавила снажна опозиција на државном сабору, по свој прилици због тога што је краљ Милутин предлагао за новог архиепископа свог верног сарадника и пријатеља епископа хумског Данила, будућег Данила II, који није добио подршку на сабору. Тек на трећем састанку сагласили су се краљ и сабор да нови архиепископ буде Никодим, тадашњи игуман Хиландара, па га је тим поводом краљ Милутин позвао да дође у Србију. Хиландарски игуман није могао а да не послуша „цео српски сабор и овога превисокога краља Стефана Уроша“, односно српско високо свештенство и владара, па је дошао у Србију.⁵¹ На празник Вознесења Христовог, по црквеном обреду и у присуству државног сабора, игуман Никодим је уведен у достојанство архиепископа, што су присутни поздравили речима: „Преосвећеном архиепископу све српске земље и поморске многа лета“.⁵² Титулатура архиепископа у овом случају била је усаглашена са титулом тадашњег краља Србије. Из свега што је горе речено, поред видљиве опозиције на сабору, може се констативати да су прва три састанка сабора имала радни карактер, а да је тек четврти био свечани скуп, најпре у цркви, а потом изван храма.

Међу присутним члановима државног сабора током друге половине XIII века, односно „сабора отачаства“ или „сабора српске земље“, јасно се издваја група високог свештенства, епископа и игумана, за коју се везује етничка одредница, па се ова група назива „*српски сабор*“, а понекад као „свети“ или „свеосвећени сабор“.⁵³ Захваљујући садржини текста, у којем се

⁵⁰ Архиепископ Данило, 152; Данило II, 115. Упозоравајући на сметње око избора Никодима, архиепископ Данило саопштава како краљ Милутин: „сбраваъ всь съборъ отъчъствна си, въсечъствьме епископы и игумены и чръце и великославныиѣ властели, изискоуте таковаго мѹжа не јединоу њ и чръсти, и да въсе годиште, и многога попечениа и чоме ѡлѹбѣ“. Но и поред тога што у извору пише како је краљ Милутин на сабору тражио погодну личност за архиепископа „не једном, но три пута, и за целу годину“, Н. Радојчић сматра да „се не ради ни о каквој саборској опозицији краљу“. Уз све то, он предлаже „да нека три опозициона саборска састанка краља Милутина 1316. године треба брисаги из историје државних сабора у средњем веку“ (Н. Радојчић, Српски државни сабори, 100). Овај се предлог не може прихватити, због тога што је архиепископ Данило II био савременик, па је знао шта се догађало приликом Никодимовог збора.

⁵¹ Архиепископ Данило, 154; Данило II, 116.

⁵² Исто.

⁵³ „Сабор српски“ или сабор високог свештенства Српске цркве помиње се истовремено када и „сабор бугарски“ или сабор високог свештенства Бугарске цркве. У познатој „Наредби“ цара Душана о законодавној радњи саопштава се, поред осталог, како је Стефан Душан крунисан за цара „благословом и руком преосвећеног патријарха Јоаникија и свима архијерејима сабора *српског*“. Исто тако благословом и руком преосвећеног патријарха бугарског господина Симеона и свих архијереја сабора *бугарског*“ (С. Новаковић, Законик Стефана Душана, 4; Душанов законик, приредила Б. Марковић, Београд 1986, 88). Из наведеног цитата јасно се види да „сабор српски“ сачињавају архијереји Српске цркве, док „сабор бугарски“ сачињавају архијереји Бугарске цркве.

Сабор српски у истом саставу помиње се и у Дечанским хрисовуљама. Према одредбама ових исправа, Стефан Дечански је крунисан „круном краљевства српског“, заједно са сином Стефаном Душаном: „благословом и руком преосвећеног архиепископа

описује како је архиепископ Никодим потврдио ваљаност садржине Бањске хрисовуље краља Милутина, познат је тачан састав тадашњег „српског сабора“. У поменутом тексту архиепископ Никодим саопштава како лично потврђује исправност краљеве хрисовуље и додаје: „и с богосабраним сабором српским, свеосвећеним епископима и преподобним игуманима“, чија су имена наведена.⁵⁴ Уписано је поименично укупно 14 епископа, са називима њихових епископија колико их је тада било у Србији,⁵⁵ а такође и засебно још 14 игумана, са називима њихових манастира.⁵⁶ Наведен бројчани однос показује како је у „сабору српском“, односно сабору високог свештенства, постојао паритет између броја епископа и броја игумана. Лична имена једних и других наведена су према постојећој хијерархији, а савременицима је било

Никодима и свих епископа и целог сабора српског“ (П. Ивић и М. Грковић, Дечанске хрисовуље, 61, 74, 304). Када је Стефан Дечански, неколико година касније, одлучио да подигне храм у Дечанима и уздигне на ранг игуманије, учинио је то „са благословом господина ми оца (архиепископа) Данила и свих епископа и целог сабора српског“ (Дечанске хрисовуље, 63, 75, 304). Наведени цитати показују како су патријарх и сабор српски чиниодејствовали приликом крунисања српског цара, док су то раније чинили архиепископ и сабор српски приликом крунисања српског краља, а одлучивали су и о пословима који су у надлежности Српске цркве.

„Сабор српски“ се помиње у многим изворима које не треба посебно анализирати, а о његовом саставу види нап. 54, 55, 56.

⁵⁴ Светостефанска хрисовуља, приредио Љ. Ковачевић, Споменик СКА IV, Београд 1890, 10 (даље: Споменик СКА IV).

⁵⁵ Били су то следећи епископи: 1/ зетски Мухаљ; 2/ рашки Пављ; 3/ хљмски Даниљ; 4/ хвостјански Јован; 5/ топлачки Јованије; 6/ коудимљски Никола; 7/ дубрски Јован; 8/ моравички Никола; 9/ скопски Стефан; 10/ дубрски Јован; 11/ призренски Јрсеније; 12/ липлански Платије; 13/ браничевски Моиси; 14/ мачевски Јован.

Међу ових 14 епископа помињу се два „дабарска“ епископа са именом Јован. То није никаква грешка, пошто су у питању две епископије са сличним називима. Једна је Дабарска, уз доњи ток Лима, а друга је Дебарска у Македонији. Види: Споменик СКА IV, 10.

⁵⁶ У доба издавања Бањске или Светостефанске хрисовуље били су најугледнији игумани следећих манастира: 1/ стоденички Дедор; 2/ милешевски Гавриљ; 3/ сопогски Јданасије; 4/ бански Сава; 5/ градички Јсана; 6/ моравског Градца Јофрељ; 7/ рашки Јвстрадије; 8/ новчугски Јвстадије; 9/ модрички Врдолубки; 10/ хитовски Дедор; 11/ гостиварски Даниљ; 12/ враховички Гавриљ; 13/ нагорички Вендимињ; 14/ скопски Никодим (Споменик СКА IV, 10, 11). Редослед манастира је начињен према њиховој хијерархији. На првом месту је Студеница, лавра Св. Симеона; на другом месту је Милешева, позната и као лавра Св. Саве; на трећем месту су Сопоњани, задужбина и маузолеј краља Уроша I; четврто место одређено је за Бањску, где је требао да буде сахрањен краљ Милутин; на петом месту је Градац у којем је сахрањена краљица Јелена, мајка краљева Милутина и Драгутина; на шестом месту нашао на моравски Градац, где је вероватно био сахрањен кнез Страцимир, брат Стефана Немање, док је седмо место припало „рашком“ манастиру, по свој прилици манастиру Св. Ђорђа у Расу, који је подигао Стефан Немања, али је његово ктиторство преузео касније бивши краљ Драгутин, па је и сахрањен у Ђурђевим Ступовима.

Хијерархија манастира у средњовековној Србији није зависила толико од њихове старости, колико од поштовања оних Немањића који су били или који ће бити сахрањени у појединим манастирима. Из разумљивих разлога, највеће поштовање указивано је Стефану Немањи – светом Симеону и његовом сину – Светом Сави, па су и манастири у којима су сахрањени уживали највећи утлед у земљи.

добро познато кога треба поменути првог, а кога последњег. Укупан број чланова „сабора српског“ није био велик. У његовом саставу, пред крај друге деценије XIV века, налазило се око тридесетак црквених великодостојника, а међу њима су: архиепископ, 14 епископа, 14 игумана и понекад неколико угледних монаха. На основу ових чињеница, може се претпоставити да ни број властеле на сабору није био велик, па ако их је било и два пута више од црквених великодостојника, укупан број активних учесника на државном сабору износио би око стотину најугледајнијих личности у држави.

Редослед у хијерархији свих учесника на сабору, а посебно епископа, био је подложен чешћим променама, у поређењу с редоследом игумана који се мењао ретко и у посебним околностима. Игуману Студенице, према манастирском типичу, припадао је највиши ранг и прво место у хијерархији игумана, па се он због тога називао и титулисао као „први“.⁵⁷ Други по редоследу у постојећој хијерархији био је милешевски игуман, а трећи сопоћански игуман.⁵⁸ Када је краљ Милутин подигао храм Св. Стефана у Бањској и основао манастирско властелинство, било је предвиђено манастирском хрисовуљом за игумана „на сабору да има место четврто“.⁵⁹ Ова се одредба односила на црквени или „сабор српски“. До промене у редоследу игумана дошло је после подизања манастира Дечана, што се види из манастирске хрисовуље, где се наређује: „на сабору да седа игуман према игуману Светога Стефана“, односно манастира Бањске.⁶⁰ У постојећој хијерархији дошло је до нове промене када је цар Душан издао хрисовуљу манастиру Светих Арханђела, код Призрена. У издатој исправи, поред осталог, пише: „милошћу Божијом и благословом господина патријарха кир Јоаникија и свега сабора нареди Царство ми да седи игуман Светога Стефана и Пандократоров и Арханђелов за посебном трпезом са игуманима забрдским“.⁶¹ Цитирана одредба занимљива је из више разлога, а посебно због тога што се игумани најугледајнијих манастира: Студенице, Милешеве, Сопоћана, Бањске, Дечана и Светих Арханђела код Призрена, издвајају у посебну групу и што се одређује посебна трпеза за којом ће седети на сабору. Из тога даље следи закључак да се по групама и трпезама седело, како на „сабору српском“ тако и на „сабору отачаства“, у присуству архиепископа или патријарха, односно краља или цара. На саборима су седели, не само игумани, већ, пре свега, епископи и митрополити, а такође и српска властела, али се положај и редослед ових последњих у

⁵⁷ С. Новаковић, Примери књижевности и језика старог и српско-словенског, Београд 1877, 332. У типичу манастира Студенице предвиђа се за игумана следеће: „игумень си да јестъ въсѣхъ игумень вшыши и да нарицаеть се првы“ (види и Гласник СУД XL).

⁵⁸ Види нап. 56.

⁵⁹ Споменик СКА IV, 9.

⁶⁰ П. Ивић и М. Грковић, Дечанске хрисовуље, 274. Одлука о игуману прецизно је формулисана тек у трећој Дечанској хрисовуљи, која је састављена за време владавине краља Душана између 1343. и 1345. године.

⁶¹ С. Мишић и Т. Суботин Голубовић, Светоарханђеловска хрисовуља, 111, 141.

постојећој хијерархији теже може утврдити. На највишем месту налазили су се чланови централне управе, у старијем периоду казнаци и теписије, а после проглашења царства логотети и протовестијари. Блиски су им били високи војни заповедници, са титулом „војводе стегоноше“ (*vexilifer*), док су остале војводе и властела заузимали ниже положаје. У тадашњој хијерархији водило се рачуна и о пореклу, посебно о сродству са династијом, па су властела принчевског порекла, са наследном титулом жупана, долазили одмах после „војвода стегоноша“.⁶²

Српска властела није бирала владаре из династије Немањића на државним саборима, али је понекад одлучивала колико ће неки владар остати дуго на престолу. Одлука се доносила тако што би већина властеле „одступила“ или се одметнула од старог краља и прешла на страну кандидата којег је одабрала, али увек из светородне династије Немањића. Ако подухват успе, што се дешавало, са крунисањем новог краља у присуству сабора била би обављена легализација извршеног чина. У историографији је добро познато како је властела „одступила“ од краља Радослава, због његове неразборитости, да би на престо довела млађег брата, краља Владислава (1234–1243), којег је

⁶² Када је краљ Душан дао Дубровчанима „у баштину“ полуострво Пељешац и град Стон (1333), издате су посебне исправе на српском и латинском и то у присуству угледних личности из српске средине. У српској исправи саопштава се да су били присутни: 1/ епископ призренски Арсеније; 2/ казнац Балдовин; 3/ војвода Градислав; 4/ жупан Вратко; 5/ кнез Гргур Курјаковић; 6/ ставилац Милош; 7/ војвода Дејан Мањак; 8/ Никола Бућа; 9/ архидијак Марин Баранин.

У латинској исправи помиње се, такође, као први: 1/ *domino Arsenio episcopo Prisirenensis*; а потом следе властела, односно *nobilibus uiris*: 2/ *casneçio Baldouino*; 3/ *Gradislauo Borilli uexillifero*; 4/ *çuprano Vratcho*; 5/ *comite Gregorio Curiaçi*; 6/ *staluleçio Milosio Voyni*; 7/ *voivoda Deiano Maniacho*; 8/ *stauileçio Gradislauo Suseniçe*; 9/ *Nicolao Buchia*; 10/ *archidiacono Antibarensis et*; 11/ *Marino Miroslai Antibarensis* (Г. Чремошник, Студије из српске палеографије и дипломатике, Гласник Скопског научног друштва XXI (1940) 14).

У саопштеном редоследу поменут је на првом месту призренски епископ Арсеније, због угледа и поштовања као високи представник Српске цркве. Од властеле поменут је као први казнац, а као други војвода стегоноша. Казнац је најистакнутији члан централне државне управе, док се војвода стегоноша убраја у највише војне заповеднике. Обојица су најистакнутији представници власти, цивилних и војних. После казнаца и војводе стегоноше, поменут је жупан Вратко, свакако због тога што је био жупан принчевског порекла, потомак великог кнеза Вукана Немањића. Нижи по рангу био је кнез Гргур Курјаковић, истакнути члан хрватске властеле из породице крбавских кнезова, који се тада затекао у близини краља Душана. После двојице велможа, поменут је ставилац Милош Војиновић, син војводе Војина који је тада носио дворско звање и титулу ставилца, а дужност му је била да се брине о храни која се трошила на краљевом двору. Нижи по рангу од ставилца био је војвода Дејан Манијакис или Мањак, после њега поменут је Градислав Сушеница, који у латинској исправи има титулу „ставилца“, што не мора бити тачно. На крају овог списка налазе се чланови градског патрицијата из Котора и Бара, а међу њима познати Никола Бућа, архиђакон Бара, и Марин Баранин. Сада је сасвим јасно да чланови централне управе а највиши војни заповедници имају највиши ранг у постојећој хијерархији.

крунисао архиепископ Сава.⁶³ Једну деценију касније властела је „одступила“ и од Владислава, па је довела на власт његовог млађег брата краља Уроша I (1243–1276), којег је вероватно крунисао архиепископ Арсеније I. За разлику од ова два успела преврата, пропао је покушај властеле да свргне с престола краља Милутина. После вишегодишњих оружаних сукоба између краља Милутина и његовог брата, бившег краља Драгутина, властела је одступила од Милутина, због тога што од тог вишегодишњег рата нису имали никакве користи, а посебно зато што краљ Милутин није поштовао одредбе Дежевског споразума, по којем је краљевски престо требало да наследи један од Драгутинових синова.⁶⁴ Но и поред одметања српске властеле, захваљујући ослонцу на најамничку војску, Милутин је сачувао престо, али се уз помоћ најамника није могло управљати државним пословима. Вишегодишњи рат без јасног исхода приморао је браћу, краљеве Милутина и Драгутина, да се помире и да за сва спорна питања потраже решење на државном сабору, где је дошло до оштрог размимоилажења.

На сазваном сабору није постигнута сагласност која је била неопходна, али је пронађен начин како да се реше спорна питања. О томе је оставио занимљив запис архиепископ Никодим, који је у доба сазивања сабора био игуман Хиландара. Никодим у поменутом запису, поред осталог, каже: „Би, наиме, нека распра велика... и раздор би међу господином краљем Урошем /Милутином/ и међу братом му краљем Стефаном /Драгутином/... *иа извољенијем оба, браћиа и сабора српске земље* послан бих у Нови Рим, у царски град, тада царству цара кир Андроника /III/... Палеолога и сина његовог цара кир Михаила /IX/ и унука његовог цара кир Андроника /III/, док је васељенским престолом управљао у Цариграду кир Нифон, а ту био тада и патријарх светога града Јерусалима кир Атанасије и антиохијски патријарх“.⁶⁵ Другачије речено, у Цариграду су се тада затекла, три цара, Андроник II и његова два савладара, као и три патријарха, цариградски, јерусалимски и антиохијски, па је тешко поверовати да се све то догодило случајно, баш када је српски изасланик стигао у Цариград. Архиепископ Никодим не саопштава садржину своје мисије, али пошто је на државном сабору вођена велика распра

⁶³ Ђ. Даничић, Живот светога Саве, 177; Теодосије, Житије светога Саве, 169.

⁶⁴ М. Динић, Однос између краља Милутина и Драгутина, ЗРВИ 3 (1955) 49–82. Рат између Милутина и Драгутина могао је бити окончан у другој половини 1311. или до краја 1312. године (М. Динић, *н. г.*, 69, 70).

⁶⁵ Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи I, 22; Стари српски записи и натписи, приредио М. Павић, Београд 1986, 53. Никодим је саставио цитирани запис 1319. године, тада као архиепископ, али је одлазио у дипломатску мисију као хиландарски игуман. Са достојанством хиландарског игумана помиње се први пут августа 1312. године и на том положају је остао до избора за српског архиепископа (1317). Изгледа да је игуман Никодим, по одлуци краља Милутина, бившег краља Драгутина и државног сабора, боравио у Цариграду октобра 1313. године (В. Мошин и М. Пурковић, Хиландарски игумани средњег века, Приредила и допунила М. Живојиновић, Београд 1999, 37, 38). На основу тога могло би се рећи да је државни сабор одржан у првој половини 1313. године.

или политичка дебата, а посебно што је постојао раздор или испољено неслагање између краља Милутина и Драгутина, с великом вероватноћом може се рећи да су српски краљеви и државни сабор били упућени на арбитражу за сва спорна питања.⁶⁶ Арбитража није затражена било где, већ на самом исходшту свеукупне власти у православној васељени, како политичке тако и црквене, а конкретно од три византијска цара и три православна патријарха. Виша инстанца од ове није постојала у православној екумени. Арбитража је заиста спроведена. На такав закључак упућује даље Никодимово излагање, када саопштава како је у Цариграду примио „духовну утеху и смирење и јединство, према којем треба да се *обједине... оба браћа и сва српска земља*“.⁶⁷ У цитираној реченици саопштен је коначан исход арбитраже који је довео до јединства српских краљева и уједињења српске државе. У историографији је већ од раније утврђено да је успостављена сарадња између краља Милутина и Драгутина, вероватно 1312. или 1313. године. У свему овоме српски државни сабор је имао видљиву улогу.⁶⁸

За време владавине Милутиновог сина и наследника, краља Стефана Дечанског (1321–1331), одржано је неколико државних сабора на којима су легализоване одлуке различите садржине. Стефан Дечански је дошао на власт захваљујући подршци већине српске властеле, па је после победе над полубратом Константином крунисан на Богојављење 1322. године. Поводом овог догађаја, Стефан Дечански каже да је крунисан „венцем краљевства српског“, заједно са сином Стефаном Душаном и то „благословом и руком преосвећеног архиепископа Никодима и свих епископа и целог сабора српског“.⁶⁹ Наведени цитат односи се на црквени обред крунисања у којем су учествовали: српски архиепископ, сви српски епископи и „сав сабор српски“, односно високо свештенство Српске цркве. Властела се не помињу из једноставног разлога, што не учествују у чинодејствовању приликом црквеног обреда крунисања, али то не значи да нису присуствовали овом свечаном чину. Поме-

⁶⁶ М. Динић је давно наслућивао да је у питању посебна арбитража, па се пита: „Да ли су цариградски двор и црква имали да буду арбитражи у неким питањима или да гарантују споразум? (М. Динић, *н. г.*, 71). Цариградски двор није могао да гарантује споразум који није ни постигнут, пошто је између краља Милутина и Драгутина постојао раздор или неслога („*рђњство*“) у време Никодимовог путовања у Цариград.

⁶⁷ Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи I, 23; Стари српски записи и натписи, 53. Арбитража је вероватно задовољила краља Милутина и Драгутина, али не и сву српску властелу која је подстакла Стефана Дечанског, тада господара Зете и могућег наследника престола, да се побуни против оца. Побуна је избила већ крајем фебруара 1314. године, свега неколико месеци после Никодимове посете Цариграду.

⁶⁸ М. Динић, Однос између краља Милутина и Драгутина, 68, 69.

⁶⁹ П. Ивић и М. Грковић, Дечанске хрисовуље, 61, 74, 304. Знатан број српских велможа признао је Стефана Дечанског за свог владара и пре крунисања, па поводом тога архиепископ Данило каже: „и силноименити његова отачаства долазећи клањаху му се“ (Архиепископ Данило, 170; Данило II, 128, 129).

нути израз „сабор српски“ односи се и овог пута на високо свештенство Српске цркве, а не на државни сабор.

После смрти архиепископа Никодима требало је изабрати његовог наследника, а најозбиљнији кандидат био је хумски епископ Данило, који се нешто раније повукао да живи у Хиландару.⁷⁰ Епископ Данило уживао је велико поверење краља Милутина, као и његовог наследника и сина Стефана. Краљ Стефан Дечански позвао је Данила да дође у Србију, а када је он стигао, по краљевом наређењу, „сазван је цео сабор српске земље, епископи, игумани и сви велемоћни српске земље“, односно државни сабор.⁷¹ На основу наведених чињеница може се закључити да „сабор српске земље“ или државни сабор чине: краљ, архиепископ, епископи, игумани и српске велможе. Стефан Дечански се најпре саветовао са сабором, па је на његову молбу и предлог изабран за новог архиепископа Данило II (1324–1337), а после избора га „узведоше на престо светог архидјереја Саве, на дан Ваздвижења Часнога Крста, прославише рекавши: Данилу преосвећеному архиепископу свију српских и поморских земаља многа лета“.⁷² Из свега што је речено јасно се види да су избор и увођење у достојанство архиепископа Данила II обављени на уобичајен начин.

Пред крај владавине Стефана Дечанског у кратком временском размаку одржана су три сабора, а први по реду „сутра дан“ после битке код Велбужда, која се догодила у суботу 28. јула 1330. године. Тада је „био сабран цео сабор овога превисокога краља у дан недељни“.⁷³ Овај скуп није представљао државни сабор или „сабор отачаства“, а још мање „српски сабор“ или сабор високог свештенства. У то време су код Велбужда били присутни само српски ратници, па су на поменутом сабору присуствовали, углавном, војни заповедници. Српски краљ се тада саветовао са „свима својима силнима“ шта треба да се чини после извојеване победе, а потом како и где да сахране погинулог бугарског цара Михаила.⁷⁴ Стефан Дечански је одлучио да мртвог непријатељског владара сахране на достојан начин, па је мртво тело цара Михаила Шишмана пренето у манастир Старо Нагоричино. После завршеног саветовања српски краљ је послао гласнике архиепископу „кир Данилу и ка жени својој благочастивој краљици и госпођи Марији и ка свему сабору срп-

⁷⁰ М. Живојиновић, Светогорски дани Данила II, Архиепископ Данило II и његово доба, Научни скупови САНУ, књ. LVIII, Одељење историјских наука, књ. 17, Београд 1987, 80, 81.

⁷¹ Архиепископ Данило, 176; Данило II, 133. У житију архиепископа Данила опис је нешто другачији. Најпре је Стефан Дечански позвао Данила да дође к њему, а онда „изненада заповеди да се сабере цео сабор српске земље“, односно државни сабор, на којем је Данило изабран за архиепископа, а потом узведен на архиепископски трон (Архиепископ Данило, 362; Данило II, 276).

⁷² Архиепископ Данило, 176; Данило II, 133.

⁷³ Архиепископ Данило, 187; Данило II, 142.

⁷⁴ Архиепископ Данило, 189; Данило II, 143.

ске земље“, обавестивши их о сјајној победи код Велбужда и намери да са војском продре „у државу царства земље Бугарске“. ⁷⁵ Не задржавајући се посебно на садржини обавештења, из наведених чињеница јасно се види да се државни сабор или „сабор српске земље“ налазио и да се састао у Србији, а не на бојном пољу и, што је битно, на овом сабору је одсутног краља замењивала његова супруга, краљица Марија. Када је архиепископ Данило II, искусан државник и политичар, примио радосну вест о исходу битке, послао је писма у све манастире да се благодари Богу на извојеваној победи.

Краљ Стефан Дечански сазвао је државни сабор поводом организовања и званичног оснивања властелинства манастира Дечана (1330). Још док се позната црква у Дечанима градила, краљ је одлучио да то буде манастир, односно „игуманија, опште житије за калуђере“ и то „са благословом господина ми оца Данила и свих епископа и целог *српској сабора*“. ⁷⁶ Другачије речено, благослов или сагласност за оснивање манастира дао је сабор Српске цркве, или „српски сабор“, што је и било у његовој надлежности. Новоосновани манастир добио је од Стефана Дечанског многобројна и различита добра за издржавање, међу којима се налазило око четрдесет потчињених села и десетак катуну. ⁷⁷ Већина манастирских насеља налазила се у Метохији, на ширем подручју Дечана и око Плава, као и у другим крајевима Србије, на Косову и у Зети. Оснивање једног од највећих манастирских властелинстава захтевало је посебну организацију и легализацију извршеног чина, што је учињено на посебном државном сабору. Поводом овог догађаја Стефан Дечански каже: „сабрах сабор српске земље, архиепископа и епископа и игумана и казнаца и *шејчије* и *војводе* и *слуге* и *ставилце* и договорих се са њима и примих благослов од господина ми оца архиепископа Данила и свих епископа и свих игумана и од целог *сабора српској* за оно што је приложено овоме храму“. ⁷⁸ У наведеном цитату поменута су два сабора, први као „сабор српске земље“, а други, као „српски сабор“. У оба случаја прецизно је саопштен и њихов састав, тако да се јасно види како „српски сабор“ чине највиши представници Српске цркве: архиепископ, епископи и игумани, свакако најугледнијих манастира у Србији. За разлику од сабора Српске цркве, „сабор српске земље“ чине, с једне стране, сви чланови већ поменутог „сабора српског“, а с друге стране, најистакнутији представници цивилних и војних власти: казнаци, тепчије, војводе, слуге и ставилци. Казнаци и тепчије су најважнији представници државне управе у то доба и раније, с тим што су се казнаци бринули о

⁷⁵ Исто.

⁷⁶ П. Ивић и М. Грковић, Дечанске хрисовуље, 62, 63, 75, 304.

⁷⁷ С. Новаковић је израчунао да су манастиру Дечанима била потчињена 45 села и заселака. Овом броју треба придодати и село Дечане, па би укупно било 46 сеоских насеља, затим 9 влашких катуну и један катун Арбанаса (катун Тузи). Види: С. Новаковић, Село, 140–142.

⁷⁸ П. Ивић и М. Грковић, Дечанске хрисовуље, 69, 137, 309.

владаревим приходима, док су тепчије водиле рачуна о владаревим земљопоседима.⁷⁹ У то време, као и касније, слуге и ставилци су носиоци највиших дворских титула и звања, па су се слуге бринуле о пићу, а ставилци о храни која се трошила на владаревом двору.⁸⁰ Војводе су опет били највиши војни заповедници. У наведеном опису недостају представници локалне управе, што се не може сматрати случајношћу. Присуство на сабору највиших представника централне управе, високих војних заповедника и носилаца највиших дворских звања и титула, било је разумљиво јер су Дечанима потчињавани владареви земљопоседи. Оснивајући Дечанско властелинство и поклањајући манастиру многобројна села и катуне са становништвом, владар се истовремено одрекао знатног дела својих прихода, који су коришћени за издржавање војске, двора и државне управе, па су са насталим променама морали бити упознати, на првом месту, представници централне управе, високи војни заповедници, као и носиоци највиших дворских звања. О свему томе краљ се „договорио“ са највишим представницима цивилних власти, а добио је посебну сагласност или „благослов“ од „српског сабора“ или сабора високог свештенства.

Цитиране одредбе о саставу „сабора српског“ и „сабора српске земље“ постоје у првој и другој Дечанској хрисовуљи и оне су, с мањим разликама, међусобно сличне. Веће одступање постоји у трећој Дечанској хрисовуљи, која је издата за време краља Душана, између 1343. и 1345. године. У овој исправи такође се саопштава како је краљ сабрао сабор српске земље, преосвећеног архиепископа Данила и епископе и игумане, али су изостављени казнаци, тепчије, војводе, слуге и ставилци. Уместо поменутих достојанственика, кратко се саопштава како се краљ састао „с њвми властели српским“, па се договорио с њима о свему што је приложено Дечанима.⁸¹ До изостављања казнаца и тепчија, највиших звања у централној државној управи, није дошло случајно, већ због тога што су оба звања, пре Душановог крунисања за цара, изгубила некадашњи значај, па су највиша достојанства у централној управи припала логотетима и протовестијарима.⁸² Све је то утицало да се у трећој Дечанској хрисовуљи избегне механичко преписивање и понављање из прве две хрисовуље, па су уместо носилаца старих титула и звања, а такође и ради краткоће, на једноставан начин поменута „властела српска“.

Анализа изворних података из периода владавине краља Стефана Дечанског потврдила је да постоји јасна терминолошка разлика између „са-

⁷⁹ М. Благојевић, Државна управа у српским средњовековним земљама, Београд 2001, 17–30.

⁸⁰ Р. Михаљчић, Ставилац, ИЧ 24 (1976) 5–21; М. Благојевић, Државна управа, 31–37. Последњи познати ставилац у служби цара Душана био је „ставилац Гург“ (С. Мишић, Повеље цара Душана манастиру Светог Петра Коришког из 1355. године, ИГ 1–2 (1993) 127.

⁸¹ П. Ивић и М. Грковић, Дечанске хрисовуље, 275.

⁸² М. Благојевић, Државна управа у српским средњовековним земљама, 167–203.

бора српског“, односно црквеног сабора и „сабора српске земље“, односно државног сабора који чине сви чланови „сабора српског“ и најистакнутија „властела српска“, а, пре свега, најважнији представници државне управе, високи војни заповедници и носиоци највиших дворских звања и титула. На основу обављене анализе, могло се закључити да је државни сабор сазиван искључиво у српској држави, а не изван земље, као и да је одсутног владара замењивала на сабору његова супруга. Исто тако могло се приметити да је од предмета који је изношен пред сабор зависио и састав сабора, па је на првом месту позивана она властела која је најпозванија да одлучује о одређеним пословима. Ово је опет посредан доказ да је број учесника на саборима био ограничен.

За време владавине најмоћнијег српског владара, краља и цара Стефана Душана (1331–1355), одржан је и највећи број државних сабора. Састанци представничког тела за време цара Душана привукли су пажњу многих истраживача, па нас то на овом месту ослобађа детаљније анализе, посебно због тога што су истраживачи упозоравали како је и Душанов законик „постављен на православном сабору“, а такође и из других разлога.⁸³ Не задржавајући се посебно на сваком познатом састанку представничког тела, треба ипак скренути пажњу на претходне припреме око одржавања појединих државних сабора, а свакако и на доношење одлука од посебног значаја. У историографији је одавно познато да је Стефан Душан дошао на власт уз подршку малобројне властеле. У суштини, извршен је дворски преврат. Стефан Дечански је збачен с престола, заробљен и са породицом затворен у тврђаву Звечан. Овим чином још није била преузета власт у целој држави, нити је легализована власт новог владара, па је Душан послао гласнике да обавесте о извршеном преврату „у све државе отачаства свога, и када силни ово чуше, сви долазећи клањаху му се; и тако му се све државе његова отачаства предадоше у руке“.⁸⁴ Под „државама“ се у конкретном случају подразумевају територијалне агломерације, крајеви или историјске области, па и „земље“ које су поверене на управу или „у државу“⁸⁵ владаревим намесницима, најмоћнијој српској властели или „силнима“. За новог владара било је од посебног значаја да га признају намесници („силни“) у свим областима које је поставио Стефан Дечански, што се за кратко време и догодило. На тај начин створени су услови за легализацију насилно преузете врховне власти и престола. Одмах после признавања од „силних“, Стефан Душан је одлучио да сазове државни сабор и да се крунише за краља. О својој намери обавестио је писмом архиепископа Данила II, а потом је заповедио „да буде сабор Богом сабрани отачаства његова“.⁸⁶ Архиепи-

⁸³ Посебно о саборима у Душаново доба: Б. Недељковић, О саборима и законодавној делатности у Србији у време владавине цара Стефана Душана, 25–61.

⁸⁴ Архиепископ Данило, 213; Данило II, 161.

⁸⁵ М. Благојевић, Српско краљевство и „државе“ у делу Данила II, Архиепископ Данило и његово доба, 139–155.

⁸⁶ Архиепископ Данило, 218; Данило II, 164, 165.

скоп Данило, је дошао са „епископима и игуманима“, па пошто је „био сабран цео сабор српске земље“ у Душановом двору у Сврчину, што значи да су присуствовала и властела, тада је архиепископ Данило обавио крунисање Стефана Душана по црквеном обреду, на празник Рођења пресвете Богородице (8. IX 1331) и то у храму Св. Јована Претече. Свечаним обредом крунисања била је извршена легализација насилног преузимања престола и власти у држави. Крунисани краљ Стефан Душан, после црквеног обреда, „велики празник учини у тај дан, духовно и телесно утешивши се са овим преосвећеним /Данилом II/ и провеселивши се са целим сабором отачаства свога и ту многе и драгоцене дарове даде, што приличи овоме преосвећеноме и целом сабору отачаства свога, и тако се растаде с њима“.⁸⁷ У наведеном цитату представничко тело државе назива се кратко „сабор отачаства“ уместо „сабор српске земље“, што се своди на исто. Овај сабор је заиста представљао свечани скуп“, који је својим присуством требао да увелича Душаново крунисање, а друго није могао ни да буде приликом црквеног обреда, али су зато претходно обављене крупне политичке припреме око признавања новог српског краља. После изласка из цркве, крунисани краљ приредио је велику гозбу, да би на крају поделио скупоцене дарове свим члановима државног сабора, што се од њега и очекивало. На тај начин успостављане су чвршће везе између српског краља и најугицајнијих људи у српској држави.

Стефан Душан је у току своје владавине, на састанцима представничког тела, доносио многобројне одлуке о разним питањима, али по правилу у договору са свима, који су присутни. Договор или, како се у то доба помиње, „зговор“, без прегласавања, представљао је основни облик саборског рада. Цар Душан је издавао хрисовуље црквама и властели, узимао у заштиту црквене поседе, доносио пресуде и потврђивао старе повластице властели и манастирима, обично у договору с царицом, престолонаследником, патријархом, епископима, игуманима и угледном властелом на сабору. На тај начин је најмоћнији српски владар успевао да добије широку подршку за вођење унутрашње политике, што је позитивно утицало на целокупан политички живот у земљи. Добијање широке подршке и сагласности, уз осведочену државничку мудрост, дошли су до пуног изражаја приликом оснивања Лесновске епископије. После проглашења царства, Душан је уздигао старе епископије на ранг митрополије, па је тако учињено и са епископијом у Скопљу која је постала митрополија. У исто време наметнула се потреба да митрополит има своје суфрагане, односно бар једног потчињеног епископа. Проналажење таквог епископа и епископије било је скопчано с разним тешкоћама, поготово што су се крајеви јужно од Скопља налазили под јурисдикцијом Охридске архиепископије. У циљу проналажења најбољег и најбржег решења сазван је државни сабор, на којем су били присутни српски патријарх Јоаникије, охрид-

⁸⁷ Архиепископ Данило, 220; Данило II, 165.

ски архиепископ Никола, скопски митрополит Јован, затим сви митрополити, епископи и игумани, а такође и властела, па се цар договорио са „свим збором светог царства, а посебно са царицом Јеленом и са сином и савладарем, краљем Урошем.⁸⁸ Они су као чланови владарске породице требали да буду упознати са предметом о којем ће се одлучивати. Цар Душан је тада испољио посебну „милост“ према деспоту Оливеру, ктитору манастира Св. Арханђела у Леснову, па му је понуђено да се његова ктиторија подигне са ранга игуманије на виши степен епископије – што је он прихватио. На тај начин пронађен је храм за седиште новог епископа који би био потчињен скопском митрополиту, али је за све то била неопходна сагласност охридског архиепископа, због тога што су се до тада Лесново и околина налазили под његовом духовном јурисдикцијом. Охридски архиепископ Никола дао је своју сагласност, па је са те стране отклоњена свака опозиција. Сагласан је био и српски патријарх, под чијом се јурисдикцијом налазио у то време скопски митрополит. На тај начин је једно сложено питање решено, заиста уз сагласност српског патријарха, охридског архиепископа, скопског митрополита и, што је од значаја, уз сагласност деспота Оливера, ктитора манастира у Леснову. Оливеру је као ктитору остављена слобода да утиче на избор епископа у Леснову, који по свом положају постаје старешина његове ктиторије. Право једног велможе да утиче на избор епископа представља својеврстан прекршај који је могао бити легализован једино на државном сабору. О овом посебном праву деспота Оливера, цар Душан се договорио с патријархом, архиепископима, митрополитима, епископима и свим учесницима на сабору, „да се не поставља епископ без договора и без пристанка ктиторовог“.⁸⁹ Све што је речено о оснивању епископије у Леснову, показује да се до сагласности на саборима долазило често кроз сложене и дуге преговоре, па је и заседање сабора могло да потраје неколико дана.

⁸⁸ С. Новаковић, Законски споменици, 676-681. Г. Томовић, Повеља манастира Леснова, ИЧ 24 (1977) 83-102; М. Јанковић, Епископије и митрополије Српске цркве, 63-72, 123-127, 191-193; М. Благојевић, О спорним митрополијама Цариградске и Српске патријаршије, ЗРВИ 38 (1999/2000) 370, 371.

За договарање цара Душана приликом оснивања Лесновске епископије са најважнијим учесницима на државном сабору, Н. Радојчић каже: „То је, доиста, договарање без краја и конца, које, јамачно, треба схватити више као прилично неспретну формулу него као збиљу“ (Н. Радојчић, Српски државни сабори, 127). Одмах треба рећи како не постоје ваљани разлози за оспоравање договора између владара и учесника на државном сабору да би се постигла сагласност. Постизање договора приликом оснивања епископије у Леснову не представља усамљену појаву. Стефан Дечански се договарао са високим црквеним достојанственицима или „сабором српским“, а такође и са свим представницима централне државне управе приликом оснивања Дечанског властелинства. Цар Душан се договарао са члановима сабора када је требало основати властелинство манастира Св. Арханђела код Призрена и издати манастирску хрисовуљу. На ове чињенице указује и Н. Радојчић (Српски државни сабори, 116, 127-131).

⁸⁹ С. Новаковић, Законски споменици, 691.

Представничко тело састајало се и за време владавине Душановог наследника, цара Уроша, први пут, свакако, приликом његовог крунисања. Државни сабор који се састао у Скопљу, априла 1357. године, пружио је снажну подршку цару Урошу да се одржи на престолу, али он ту подршку није умео да искористи.⁹⁰ Постепено је губио власт у земљи, препуштајући је моћној властели, а посебно краљу Вукашину и његовом брату деспоту Јовану Угљешу, па је у насталим околностима замро и рад представничког тела у Српском царству. После погибије краља Вукашина и деспота Угљеше на Марици 1371. године и смрти цара Уроша, која се догодила пред крај исте године, престало је и формално да постоји Српско царство. Великом територијом загосподарили су осамостаљени обласни господари, али нико од њих није могао нити је покушао да сазове државни сабор. Сазивање представничког тела постало је актуелно после смрти патријарха Саве, а посебно због измирења Српске и Цариградске патријаршије. Иницијатива за измирење потекла од кнеза Лазара, који се о томе посаветовао са „својим сабором, светитељима и властелом“.⁹¹ Под „светитељима“ се у овом случају подразумевају епископи

⁹⁰ О значају сабора који је одржан у Скопљу, види: Р. Михаљчић, Крај Српског царства, Београд 1975, 17, 24, 31. Састав сабора у Скопљу записан је у хрисовуљама цара Уроша, када се острво Мљет дарује у баштину которској властели Басету Баринчелу Биволичићу и Трипету Миховићу Бућићу. Исправе цара Уроша о Мљету недавно је издао и коментарисао Р. Михаљчић, који констатује: „Царска канцеларија издала је которској властели две исправе са истим садржајем. Једну је добио Басе Баринчело Биволичић, а другу Трипе Миховић Бућић“ (Р. Михаљчић, Мљетске исправе цара Уроша, Стари српски архив, књ. 3 (2004) 76). Примерак исправе коју је добио Трипе Миховић Бућић није сачуван, али је у породици Бућа сачуван касни препис из 1538. године. Према овом препису, цар Урош је издао своју хрисовуљу: „зворивши се з господомъ и материю царства ми, благоверномъ царицомъ кудра еленомъ и з господиномъ и оцацемъ царства ми приосвященнымъ патриархомъ кудра Савомъ и всьми властели велевъзможными рѣкою царства ми и съ всеми митрополити и игмени и съ всьми своромъ царства ми“ (Р. Михаљчић, Мљетске исправе, 77). У наведеном цитату државни сабор је назван „сабор царства ми“, а сачињавају га, поред цара Уроша, његова мајка царица Јелена, патријарх Сава, „велможна“ властела, сви митрополити и игумани. Уобичајени редослед је нарушен, јер се властела помињу испред митрополита и игумана.

У примерку исправе која се налази у Дубровачком архиву, редослед чланова сабора је уобичајен, па цар Урош каже да је издао хрисовуљу: „зворив се съ господомъ и материю царства ми благоверною царицоу кудра еленоу и съ господиномъ и оцацемъ приосвященнымъ патриархомъ кудра Савомъ и съ всьми митрополити, игмени и съ всьми властели велевъзможными под рѣкою царства ми и съ всьми зворомъ сръбскимъ“ (Р. Михаљчић, н.д. 73). У последњем цитату помиње се „збор српски“ који сачињавају: цар, царева мајка, патријарх, митрополити, игумани и властела „велевазможна“. Био би ово једини случај да се државни сабор у доба Немањића назива „збор српски“, па се с разлогом поставља питање да ли је поменути израз употребљен на правом месту? У одељку преписа из 1538. године, са истом садржином поменут је „сабор царства ми“ који чине: цар, царева мајка, патријарх, властела „велевазможна“, митрополити и игумани. Разлика је очигледна, како у редоследу набрајања учесника на сабору, тако и у називу државног сабора. У једној исправи то је „збор српски“, а у другој „сабор царства ми“, што је исправније и у складу са осталим обавештењима о називима државног сабора.

⁹¹ Марко Пећки, Житије светог патријарха Јефрема, Шест писаца XIV века, Избор, данашња језичка верзија и редакција Д. Богдановић, Београд 1986, 167.

и митрополити, па су они са властелом кнеза Лазара у то време чинили језгро будућег и обновљеног представничког тела српске државе. Кнез Лазар није био и једини обласни господар у Србији. Знатан део српских земаља, са седиштима епископија и митрополија, налазио се под влашћу браће Балшића, на челу са Ђурђем I Балшићем, па је због тога сабор за избор новог патријарха сазван по „заповести“ кнеза Лазара и Ђурђа I Балшића.⁹² На овај скуп су „дошли митрополити и епископи и часни игумани“, свакако са територија кнеза Лазара и Балшића, а можда и из других српских крајева, па се на тај начин „сабрао цео сабор у велику цркву патријаршију звану Пећ“.⁹³ На основу саопштених чињеница може се слободно рећи да то није био државни сабор или „сабор српске земље“, већ је то сабор високог свештенства Српске цркве или „сабор српски“. На сабору је вођена оштра дебата око избора новог патријарха, па на достојанство поглавара Српске цркве није уздигнут ниједан митрополит, епископ или игуман, како из државе кнеза Лазара тако ни из области Балшића, што није случајност. Један број црквених великодостојника био је под политичким утицајем кнеза Лазара, а други под утицајем Балшића, због чега је пронађено компромисно решење, тако што је угледни монах „старац“ Јефрем, пореклом Бугарин, изабран за патријарха Српске цркве 3. октобра 1375. године.⁹⁴ Четири године касније, Јефрем се добровољно одрекао патријаршијског трона (1379), па се тада поставило питање његовог наследника. Овог пута је кнез Лазар самостално сазвао сабор, без учешћа других обласних господара,⁹⁵ на којем је изабран патријарх Спиридон (1379/80–1389). Са сазивањем овог сабора, по наређењу кнеза Лазара, обновљено је деловање представничког тела у његовој држави, а истовремено је појачан утицај патријарха у Србији.

После битке на Косову и погибије кнеза Лазара (1389), није прекинуто сазивање представничког тела и поред тога што се Србија налазила у изузетно тешком положају. У земљи су избили немири, а држава се нашла под притиском Турака с југа и Угарске са севера. Уз све то, на престолу се налазио легитимни Лазаров наследник и син, кнез Стефан Лазаревић, који је имао око 12 година, па из разумљивих разлога није био способан да самостално влада. У таквим околностима вођење државних послова преузела је његова мајка, кнегиња Милица, што се и могло очекивати.⁹⁶ Српско средњовековно друштво било је патријархално, али не и оријенталног типа, па су супруге владара

⁹² И. Руварац, О кнезу Лазару, Бој на Косову – старија и новија сазнања, Београд 1992, 110; М. Пурковић, Српски патријарси средњег века, Диселдорф 1976, 101.

⁹³ Архиепископ Данило, 384; Данило II, 292.

⁹⁴ Види нап. 92.

⁹⁵ Ђ. Сп. Радојичић, Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара, Гласник Скопског научног друштва 21 (1940) 33, 34; М. Пурковић, Српски патријарси, 116–126.

⁹⁶ М. Благојевић, Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша, ЗРВИ 21 (1982) 185–198; (= Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, 357–374).

заменењивале своје одсутне мужеве у многим пословима, укључујући и државне. Учествовање кнегиње Милице у политичком животу није представљало никакав изузетак. Добро је познато како је краљица Јелена, после смрти свог мужа краља Уроша I, деценијама господарила Зетом, Требињем и другим крајевима, па је на својој територији сазивала и обласне саборе.⁹⁷ Напред је већ скренута пажња да је краљица Марија замењивала Стефана Дечанског на државном сабору, док се он с војском налазио код Велбужда и у Бугарској. У историографији је већ упозорено како је царица Јелена присуствовала на државним саборима и седницама државног савета, а пратила је цара Душана и у војним походима.⁹⁸ Кнегиња Милица је поступила у складу са устаљеним обичајима, преузивши управљање државним пословима док јој син не постане пунолетан и способан да самостално влада. Убрзо после битке на Косову, на иницијативу кнегиње Милице, а формално по жељи малолетног кнеза Стефана Лазаревића, сазван је државни сабор. На сабору су донете крупне политичке одлуке, о којима Стефан Лазаревић каже следеће: „примио сам савет од патријарха кир Спиридона, од других архијереја, од мајке ми кнегиње Милице... и од читавог сабора, те одох на источну страну у Велику Севестију великом амиру Бајазиту“.⁹⁹ Одлазак кнеза Стефана султану Бајазиту, по савету државног сабора, био је познат и Константину Филозофу, који, поводом тога, каже да су дошли Бајазитови гласници у Србију, па су се „сагласили са благочестивом госпођом /Милицом/ о најмлађој кћери њезиној Оливери и по

⁹⁷ Н. Радојчић, Српски државни сабори, 95, 96. Архиепископ Данило, описујући болест краљице Јелене, каже како она „поче слати веснике у целу земљу државе своје, епископима и игуманима и колико је било силних у њеној држави“, а онда се „сабрао цео сабор српске земље ка њој у славни двор њезин звани Брњаци (Архиепископ Данило, 87, 88; Данило II, 67). Н. Радојчић с правом упозорава да то „није био сабор све српске земље, него само области краљице Јелене“, али пошто је краљица Јелена деценијама господарила једним делом српске државе, а на сабор су дошли високи представници цркве и властела из њене области, онда је архиепископ Данило назвао овај скуп „сабором српске земље“. Он овај израз ближе објашњава када каже: „и нађох се ту са осталом браћом, епископима, архимандритима и игуманима, и целим сабором отачаства њезина“. У конкретном случају се под „отачаством њезиним“ подразумева само територија којом је господарила, а пре свега Зета, Требиње и крајеви око Ибра.

Архиепископ Данило користи сличне изразе и када описује болест краља Драгутина, па саопштава како Драгутин „посла писма ка епископима и игуманима и ка свој властели који су силни у његову отачаству“, а онда „се сабрао сабор отачаства његова“ (Архиепископ Данило, 47, 49; Данило II, 38, 39). Под „отачаством“ се и у овом случају подразумева област којом је Драгутин владао, а не цела српска држава, па се због тога и скуп високих представника цркве и најмоћније властеле из његове области назива „сабор отачаства“.

⁹⁸ М. Пурковић, Јелена жена цара Душана, Диселдорф 1975.

⁹⁹ Н. Радојчић, Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, Београд 1986, 37; Деспот Стефан Лазаревић, Књижевни радови, Приредио Ђ. Трифуновић, Београд 1979, 157, 172. У предговору Закона о рудницима деспот Стефан се сећа прошлих догађаја, најпре „савета“ који је примио од патријарха Спиридона, кнегиње Милице и државног сабора. Пошто је патријарх Спиридон умро 11. августа 1389. године, поменути сабор је одржан после 15. јуна, а пре 11. августа 1389. године.

савету патријарха и целог сабора свештених лица и целог синклита, даде за жену Амиру великом /Бајазиту/... А тада пође и увек спомињани брат њезин /Стефан/ ка самодршцу са сестром. И од тада би потчињена /порабоњена/ српска земља¹⁰⁰. Наведени цитати показују да су на државном сабору, који је сазвала кнегиња Милица, после битке на Косову и погибије кнеза Лазара, донете заиста крупне и тешке политичке одлуке. Тада је одлучено да кнез Стефан Лазаревић прихвати вазалне обавезе према емиру Бајазиту, односно да се потчини Турцима, а такође и да српска држава буде потчињена Турцима. Знатно касније, сећајући се тешких обавеза, Стефан Лазаревић каже: „Од Косова бејаш потчињен /“порабоњен“/ исмаиљханском народу“, тј. Турцима.¹⁰¹ Уз све то, најмлађа кћерка кнеза Лазара и кнегиње Милице, Оливера предата је у Бајазитов харем, а преузете су и друге обавезе. Тешке политичке одлуке донете на сабору, који је сазвала кнегиња Милица, сузиле су суверенитет државе Лазаревића, али су омогућиле опстанак Србије у неколико наредних деценија.

У периоду заједничке владавине кнегиње Милице и њених синова, Стефана и Вука, одржано је неколико државних сабора и то у краћим временским размацима. Чести састанци државног представничког тела сведоче, с једне стране, о слабости врховне власти којој је потребна подршка најутицајнијих личности у земљи, а, с друге стране, то је сведочанство о обнављању Немањинских традиција. Државни сабор се састао већ 1390. године због избора патријарха Данила, као и шест година касније због избора његовог наследника, патријарха Саве.¹⁰² Изгледа да се представничко тело окупило поводом преноса моштију и канонизације кнеза Лазара¹⁰³ (1391), а посебно због захтева хиландарских монаха, вероватно 1392. године, да им се преда баштинска црква војводе Обрада Драгослалића у „Ибру“ (жупи) с поседима.¹⁰⁴ Војвода је својевремено обећао да ће поклонити баштинску цркву Хиландару, али је касније починио „неверу“ Лазаревићима, па су му они одузели баштину, укључујући и цркву и претворили је у пронију. Враћање одузетих земљопо-

¹⁰⁰ К. Куев и Г. Петков, Сџбрани сџчинения на Константин Костенечки, София, 1986, 376, 377; Константин Филозоф, Житије деспота Стефана Лазаревића, превод Л. Мирковић, приредила Г. Јовановић, Београд 1989, 86

¹⁰¹ Деспот Стефан Лазаревић, Књижевни радови, Приредио Ђ. Трифуновић, 152, 166; К. Куев и Г. Петков, Сџбрани сџчинения на Константин Костенечки, 383; Константин Филозоф, Житије деспота Стефана Лазаревића, 92.

¹⁰² Ђ. Сп. Радојичић, Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара, 76; М. Пурковић, Српски патријарси средњег века, 127–138.

¹⁰³ Према једном средњовековном писцу, кнегиња Милица: „вспосидаеть вьховосвештении ливь и богоноснии сьборь глаголю. митрополити же и епископ и чьстии илџмени и сь благородными“, да пренесу мошти кнеза Лазара. Када је пренос моштију завршен: „велико же трџьство ѡ памети его сьтворше. вьсь же свештении. ливь прѣподобниихъ иноиъ и благородниихъ ѡдароваше“ (В. Ћоровић, Силуан и Данило, Глас СКА СXXXVI, други разред 72, Београд 1929, 95, 97. Ђ. Сп. Радојичић, Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара, 47 и сл.

¹⁰⁴ М. Благојевић, Савладарство у српским земљама, 186 (= Немањини и Лазаревићи и српска средњовековна државност, 359).

седа представљало је сложен посао, па је то учињено на посебном сабору. Нешто касније, сазвано је државно представничко тело да би присуствовало црквеном обреду и свечаностима поводом увођења кнеза Стефана Лазаревића у владарско достојанство.¹⁰⁵

На прелазу из XIV у XV век, када је деспот Стефан Лазаревић у потпуности преузео власт у Србији, прекидају се обавештења у изворима о састанцима државних сабора, што не представља случајност. Узроке овој појави треба тражити у ојачалој врховној власти, а посебно у аутократској владавини деспота Стефана, којој га је, наводно подучавао и султан Бајазит. Према казивању Константина Филозофа, султан Бајазит је саветовао Стефана Лазаревића следећим речима: „Док сам ја у животу, потруди се и сатри своје силне и доведи на своју вољу... Зато било благородне, било ниште од својих људи издигни, и учини славнима, те да заједно с тобом владају“.¹⁰⁶ Српском кнезу нису били неопходни савети ове врсте, јер је он био склон, а у младости и приморан, да влада чврстом руком, претерујући понекад у суровости. Српска властела је успела да сачува свој положај и утицај у држави, па се због Стефановог самовлашћа одметнула од њега и прешла на страну његовог брата Вука 1409. године. Масовно одметање српске властеле приморало је деспота Стефана да са братом Вуком подели земљу „јер још мало изабраних беше (му) остало верних“, каже Константин Филозоф.¹⁰⁷ Подела државе није оставила теже последице, због тога што је Вук Лазаревић погинуо у турским међусобицама већ 1410. године, а земља се поново ујединила. Са уједињавањем Србије морао се решити и статус одметнуте властеле, па је то вероватно учињано на састанку представничког тела државе, који је одржан 1411. године.¹⁰⁸ Деспот Стефан је на сабору учинио велике уступке властели и како

¹⁰⁵ В. Ђоровић, Силуан и Данило, 98, 99. Када је Стефан Лазаревић постао пунолетан, уведен је у владалачко достојанство на тај начин што: „всесошвантеним же патриархомъ молитвою рѣшывъзложеніемъ благословляет се. ѿтчьскимъ же саномъъ вырашает се. великимъ же кнеземъ Стефаномъ именует се. самодержацемъ и владѣемъ Сръвклемъ нарицает се. и въсѣмъ благороднымъ поклонившимъ се. многа мѣта и вѣдетъ боудеть приласившимъ. чаже многоу тръжаствѣ...“ У питању је црквени обред, па је патријарх полагањем руку благословио кнеза Стефана Лазаревића и тако га увео у владарско достојанство и то у присуству „благородних“, односно властеле која је тај чин поздравила „многољетија“, а онда се све завршило на свечан начин уз уобичајену гозбу. Увођење Стефана Лазаревића у владарско достојанство и додјелывање званичне титуле великог кнеза, обављено је на сличан начин како је то својевремено учинио Стефан Немања, остављајући престо сину Стефану.

¹⁰⁶ К. Куев и Г. Петков, Сѣбрани сѣчинения на Константин Костенечки, 381; Константин Филозоф, Житије деспота Стефана, 89.

¹⁰⁷ К. Куев и Г. Петков, *н. г.*, 398; Константин Филозоф, Житије, 105.

¹⁰⁸ Постоје само посредна обавештења о одлукама сабора који је одржан 1411. године. Када је деспот Стефан Лазаревић потчинио неколико села Хиландару 1411. године, издао је посебну хрисовуљу, па је при крају ове исправе посебно истакао: „възвратихъ Лештне хѣтиторѣ попуу курѣ венецѣиѣу Црѣковивію съ свѣтломъ господина патриарха и всаго богодарованого ми събора съ митрополити и съ властели, заради ни се не свидѣ праведно мьздоу приемат ѿтѣ тоуждиѣу трюдѣмъ“ (Fr. Miklosich, Monumenta serbica, 571; С. Новаковић, Законски споменици, 466,

пише Константин Филозоф: „Ако је ко због невере своје /што/ изгубио или (због) лошег служења или којим другим начином постаде сиромаш, њих (деспот) постављао на прво достојанство и поштовање па макар да су били у бедним приликама – да се ништи не лише места отачаскога или дедовскога или прадедовскога“.¹⁰⁹ Према наведеном цитату извршена је потпуна рехабилитација одметнуте и друге властеле. Кажњеној властели враћене су и баштине и достојанства која су им раније припадала. Остаје много тога непознатог, како се и шта се све одлучило на поменутом сабору, али је потврђено да се Србијом није могло успешно владати без подршке властеле и састанака државних сабора.

Представничко тело почело је редовније да се састаје, после сређивања односа са властелом, како због избора патријарха, тако и због других разлога.¹¹⁰ Када се деспот Стефан Лазаревић тешко разболео, а није имао сина, брата или рођака по мушкој линији који би га могли наследити, одлучио је да га наследи сестрић Ђурађ Бранковић. Оваквом одлуком кршио се стари обичај, јер се престо у српској држави није наслеђивао по женској линији. Легализација донете одлуке могла се спровести једино на државном сабору, па је деспот Стефан сазвао представничко тело које се састало у Сребрници под Рудником. Константин Филозоф је детаљно описао овај догађај, па, поред осталог, каже како деспот сазва „са патријархом сабор од часних архијереја и благородних свију власти и свију изабраних и на сабору благослови њега (Ђурађа) на господство, говорећи: „Од сада овога сматрајте господином место мене“. Учинише и молитву над њиме са полагањем руку; и све закле да му буду верни“.¹¹¹ На крају је деспот Стефан одржао краћи говор. Састав овог представничког тела и начин на који је Ђурађ Бранковић одређен за наследника престола и уведен у владарско достојанство „полагањем руку“, подсећа на државни сабор приликом Немањиног силаска са престола, обичај који је вековима чуван у српском народу и политичкој пракси. Било је довољно да актуелни владар полагањем руку и благословом, а у присуству сабора, именује свог наследника, па је легализација овог важног чина била потпуна. Овде

467). Из наведеног цитата јасно се види да је деспот Стефан вратио ктитору цркву са поседима у селу Лештију у Петрусу, источно од Параћина. Ктитор је у овом слушају („други“) поп кир Венедикт Цреповић, син Црепа Вукославића, познатог војсковође кнеза Лазара и унук жупана Вукослава. У питању је потомак једне од најугледнијих властеотских породица, па остаје отворено питање због чега му је деспот Стефан одузео баштинску цркву и, вероватно, привремено потчинио Хиландару. По савету патријарха, митрополита, властеле и Богодарованог сабора, деспот Стефан је вратио баштинску цркву Венедикту Цреповићу. О поседима цркве у Лешју види: М. Благојевић, Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године, ИГ 1–2 (1987) 34–37.

¹⁰⁹ К. Куев и Г. Петков, *н. г.*, 392; Константин Филозоф, Житије, 99.

¹¹⁰ М. Пурковић, Српски патријарси, 135–149.

¹¹¹ К. Куев и Г. Петков, *н. г.*, 416, 417; Константин Филозоф, Житије деспота Стефана,

треба подсетити да се деспот Стефан није тада одрекао престола, али је Ђурађ Бранковић одређен за наследника престола и уведен у владарско достојанство с титулом „младог господина“.¹¹² Био је то уједно и последњи државни сабор који је у изворима детаљно описан.

За време владавине деспота Стефана, поред државних сабора, сазивани су и велики црквено-народни сабори, који су имали свечани карактер. Ову врсту скупова, током средњег века, организовала је црква уз подршку владара, с јасним циљем да се истовремено повећа углед и цркве и државе. Сазивање великих црквено-народних сабора подстакао је својевремено Свети Сава, најпре да би се учврстио култ светог Симеона Мироточивог, родоначелника династије Немањића, а касније се то чинило и из других разлога. На оваквим скуповима редовно су били присутни поглавари Српске цркве, високо свештенство, српски владари и властела, а поред њих и знатан број сиромашних људи. Када је завршена градња манастира Ресаве, односно храма који је посвећен Светој Тројици, деспот Стефан Лазаревић позвао је (1418) патријарха Кирила „са свим сабором српских првосвештеника, игумана и свих осталих часних мужева, а уз то и свих благородних, на посвећење храма у дан свете Педесетнице... А дође и мноштво ништих да приме једнаку милостињу“.¹¹³ На крају је за све присутне приређена гозба, па су према обичају подељени и дарови, свакако у складу са постојећом хијерархијом. На основу овог описа може се закључити да је био присутан цео државни сабор који је састављен, с једне стране, од високог свештенства, укључујући и патријарха, а с друге стране, од властеле или „благородних“, на челу са тадашњим српским владарем. Овај скуп је био проширен присуством „часних мужева“ и мноштвом сиромашних, па се због тога и назива велики црквено-народни сабор. На овом скупу нису доношене такве одлуке којима се крши обичајно право, врши смена на престолу, крунишу српски владари или бирају поглавари Српске цркве. Био је то такав догађај, када се, по речима Константина Филозофа „могао видети весели празник оних који су славили“.¹¹⁴ Поводом ове констатације треба приметити да је српски владар, истовремено са прослављањем празника, легализовао своја ктиторска права у манастиру Ресави. Деспот Стефан Лазаревић је на конкретан начин доказао државном сабору и српском народу да поштује обичаје Немањића и да се у свему понаша као њихов легитимни наследник. Весело прослављање празника, како то описује Константин Филозоф, представља својеврсну манифестацију којом се велича дело српског владара, а истовремено се јавно испољава приврженост деспоту Стефану Лазаревићу.

¹¹² М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама*, 198 (= Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, 373); М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978, 129, 130.

¹¹³ К. Куев и Г. Петков, *н. г.*, 397; Константин Филозоф, *Житије деспота Стефана*, 103, 104.

¹¹⁴ К. Куев и Г. Петков, *н. г.*, 397; Константин Филозоф, *н. г.*, 104.

У средњовековној Србији, поред великих црквено-народних сабора, организовани су и мањи скупови, обично, приликом црквених или манастирских слава. Тог дана би се око појединих храмова окупљало становништво из ближе или даље околине. Појава да се на најсвечанији начин прославља онај светитељ којем је нека црква посвећена, може се пратити у широким хронолошким оквирима, од доласка на власт, Стефана Немање па све до наших дана.¹¹⁵ На овом месту не могу се описивати црквене славе у средњовековној Србији, али је потребно скренути пажњу на неке занимљиве појединости које се односе на доба деспота Стефана. Када је деспот Стефан Лазаревић умро, завладала је велика жалост у народу, па се Константин Филозоф пита: „Где су кола оних који играју, где црквена сабрања? Где су саборне свечаности?“¹¹⁶ Из ових питања јасно се види да су постојали локални сабори који су се окупљали око цркава и да су ови скупови имали свечани карактер.

На територији средњовековне српске државе одржавани су зборови или сабори неколико суседних села, на којима су решавана питања од значаја за свакодневни живот у сеоским насељима или катунима.¹¹⁷ Овакви су скупови имали радни карактер, а у ређим случајевима могли су се организовати на територији једне или више жупа.¹¹⁸ Иницијативу за сазивање сеоских зборова давале су државне власти, али је она могла потећи и од мештана. Забрањени су једино били зборови с превратничким намерама, па су подстрекачи на побуну строго кажњавани.¹¹⁹ Већи број података о локалним зборовима односи се на оне територије које су доспеле под власт Дубровника. У областима над којима је централна власт губила контролу, све већи значај добијају сеоски, катунски и жупски зборови.

Разне врсте сабора постојале су у Србији док је Турци нису покорили (1459). Државно представничко тело наставило је да се састаје, и за време владавине Ђурђа Бранковића (1427–1456), али су подаци о томе крајње оскудни, можда и због тога што је политички живот све више замирао. Из једног записа може се сазнати како је патријарх с богоносним мужевима отишао „къ странамъ доунавскимъ, тамо и самому соуштоу благочестивомуу и господства земље срѣпские съприемникуу новомуу деспотуу Геворгиу съ съборомъ христоменицихъ

¹¹⁵ О слави цркве Св. Богородице Бистричке, коју је основао Стефан Немања, види: М. Благојевић, О аграрним односима у Полимљу крајем XII и почетком XIII века, Краљ Владислав и Србија XIII века, Београд 2003, 16, 17 (= Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност, 183, 184).

¹¹⁶ К. Куев и Г. Петков, *н. г.*, 422; Константин Филозоф, *н. г.*, 127.

¹¹⁷ М. Благојевић, Спорови око средњовековних међа, Зборник Матице српске за историју, књ. 71–72 (2005) 15, 16; М. Благојевић, Земљораднички закон, средњовековни рукопис, Београд 2007, 85, 86, 213.

¹¹⁸ Збор, Лексикон српског средњег века, Београд 1999, 226, 227 (С. Ђирковић).

¹¹⁹ А. Соловјев, Себров збор, Архив за правне и друштвене науке, књ. XXXIV (1928) 170–178; А. Соловјев, Законик цара Стефана Душана 1349. и 1354. године, Београд 1980, 230–233.

людїи“.¹²⁰ На основу наведеног цитата може се закључити да је у питању државни сабор, на којем су били присутни српски патријарх, свештенство, властела, односно христоименити људи и, што је битно, српски владар, „нови деспот“ Ђурађ Бранковић. Сабор се састао на северу државе, негде у Подунављу, и то у првим годинама владавине Ђурђа Бранковића, али остаје непознато због чега је сазван. Ово је једини и оскудан податак о државном сабору за време владавине деспота Ђурђа, али зато постоје исцрпна обавештења о заиста великом црквено-народном сабору који је организован поводом транслације моштију светога Луке. Догађај су описали и савременици, што је опет привукло пажњу истраживача у XIX и XX веку, па се на томе не треба дуже задржавати.¹²¹ У средњем веку веровало се у чудотворну моћ светитељских моштију, а посебно оних који су били познати у целом хришћанском свету, какав је био јеванђелиста Лука. Сазнавши да се његове мошти чувају у Епиру, деспот Ђурађ их је откупио за 30.000 дуката, па су пренете у Србију. Свечана поворка са моштима стигла је у Грачаницу, а отуда у Поморавље, где су их дочекали деспот Ђурађ са породицом, високо свештенство, монаси, властела и многобројан народ. Мошти су пренете до Смедерева, уз појање црквених песама, па су ношене кроз град и око града, а онда су положене на предвиђено место у храму Смедеревске митрополије (јануара 1453). Све је то учињено с чврстом вером да ће чудотворне мошти светога Луке заштитити Српску цркву, владара, властелу, српски народ и државу од најезде Турака. Била је то тада једина и последња нада у избављење. Србија више није имала снаге да се одупре премоћном освајачу, а помоћ се није могла добити ни са једне стране. У таквим околностима једино је чудо могло да спасе државу српског народа, а то се није догодило. Смедерево је коначно пало под власт Турака 1459. године, а са његовим падом престала је да постоји српска средњовековна држава. У исто време угасиле су се све државне институције, а међу њима и државни сабори, тачније „сабори српске земље“ или „сабори отачаства“. За дужи низ година престало је и сазивање великих црквено-народних скупова, али су зато наставили свој живот мањи црквено-народни сабори и сеоски или катунски зборови, који су преузели и један део надлежности средњовековних државних сабора.

На основу целокупног излагања, које није имало за циљ да анализира рад сваког познатог сабора, могло се закључити да је у развоју представничких тела државе било неколико етапа. Прва етапа у развоју могла би се везати за период од IX до XI века, односно за доба владавине најстарије српске династије Вишеславића, као и за време владавине рашког великог жупана Вукана. Обавештења о државним саборима овог периода крајње су оскудна, али се могло уочити да је жупанима, као представницима родовске аристократије, припадало

¹²⁰ Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи, књ. I, Београд 1902, 81, 82.

¹²¹ М. Спремић, Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба, Београд 1994, 385–389, 393, 395.

истакнуто место на састанцима државног представничког тела. Из тога, даље, следи закључак, како је број учесника на овим скуповима био ограничен.

Друга етапа у развоју везује се за XII и почетак XIII века, а ближе за период владавине Стефана Немање и његовог сина, великог жупана Стефана Немањића, пре крунисања за краља (1217). На састанцима представничког тела, поред владара и властеле, присуствују и представници цркве, односно епископије у Расу. Али, како су они малобројни, то ни њихов утицај није превелики. Главнину државног сабора, поред владара и рашког епископа, чинили су најистакнутији представници централне и локалне управе, а уз њих и високи војни заповедници. За време Стефана Немање, колико је познато, одржана су три државна сабора која су имала, углавном, радни карактер, а само се један од њих завршио великом свечаношћу. На сва три сабора требало је добити сагласност и легализовати одлуке владара којима се крше стари обичаји. Први Немањин сабор сазван је због борбе против јеретика у Србији, па се око тог питања развила велика дебата (распра), колико верска толико и политичка. На сабору је легализована владарева одлука да се оружјем крене против јеретика, а уједно и против једног дела владаревих поданика, што велики жупан не би смео да учини без подршке већине своје властеле која му је у томе помогла. На другом по реду сабору, такође, је легализована одлука којом се крше устаљени обичаји, а конкретно да Немању наследи млађи, а не старији син. Одлука је легализована, али је касније Немањин најстарији син Вукан збацио с престола свог млађег брата и Немањиног званичног наследника, великог жупана Стефана.

Трећа етапа у развоју је најзначајнија и она почиње са оснивањем Српске аутокефалне архиепископије (1219), а завршава се са доласком на власт цара Уроша (1355). Са оснивањем аутокефалне архиепископије црква је у Србији добила чврсту организацију, изграђену хијерархију и самосталну јурисдикцију у делокругу свог рада, што се брзо осетило и у раду државног представничког тела. Највећи утицај на црквене послове имали су епископи у својим епархијама и игумани великих манастира, па су они сви заједно чинили сабор Српске цркве или, како се званично називао, „сабор српски“. Пред крај владавине краља Милутина у „сабор српски“ улазило је 14 епископа и 14 игумана. Када је владар сазивао државни сабор, обавештавао је о томе архиепископа, а касније патријарха, а он је позивао оне представнике цркве који су били чланови „српског сабора“. Овако организована црква представљала је посебан сталез на државним саборима. Други, мање организован, сталез чинила су властела, а посебно она коју је владар позивао на састанке државног сабора. Представници властеле и чланови „сабора српског“ чинили су државни сабор, односно „сабор српске земље“ или „сабор отацтва“.

Сабор отацства састајао се обавезно приликом крунисања краља и избора српског архиепископа, али то није био само свечани скуп који би саслушао одлуке владара, већ, пре свега, такво тело пред којим је легализован звани-

чан чин увођења владара у достојанство, односно освећење архиепископа. На државном сабору архиепископ је најпре биран, а потом на другом састанку увођен у своје достојанство црквеним обредом. Све то није увек ишло лако. Иницијатива за избор долазила је од краља, али она није увек и прихватана, па се на саборима појављивала снажна опозиција, посебно за време краља Милутина и приликом избора архиепископа Никодима. Државни сабор није прихватио краљевог кандидата, па се морало ићи на споразум који је коначно и пронађен. Снажна опозиција се појавила и на сабору када је требало средити нарушене односе између краља Милутина и Драгутина. На овом скупу није пронађено решење, па је у Византији затражена арбитража која је прихваћена. Највећи број састанака државних сабора одржан је за време владавине краља и цара Стефана Душана. У присуству државног сабора Душан је крунисан, најпре за краља (1331), а потом за цара (1346). На државном сабору донет је познати Душанов законик (1349. и 1354), а цар је на овим скуповима издавао хрисовуље црквама и манастирима, потврђивао властели повластице, старе и нове баштинске поседе, узимао у заштиту црквене поседе, доносио пресуде и важне одлуке, али је увек настојао да се договори са најугледнијим и најутицајнијим учесницима на сабору. Постизање консензуса по свим питањима представљао је основни облик саборског рада у то доба. Све је то дошло до пуног изражаја на почетку владавине цара Уроша. Било је само питање времена када ће се српски државни сабори организовати и одлучивати на сличан начин, како је већ то учињено у Средњој и Западној Европи.

Успон који је достигнут у развоју представничког тела нагло је пресечен почетком шездесетих година XIV века. Тада је Српско Царство почело да се дробити и да се стварају самосталне области, па је за око две деценије прекинуто сазивање представничког тела. Рад државних сабора обновљен је само на територији под влашћу кнеза Лазара, знатно мањој од државе Немањића, а касније и на територији деспота Стефана Лазаревића. Била је то четврта и последња етапа у развоју државног представничког тела. Састанци државних сабора у Српској деспотовини више нису имали ону политичку пуноћу каква је постојала у доба Немањића. Смањила се и ослабила држава, па је истовремено ослабио и рад представничког тела. Када су Турци коначно заузели Србију (1459), престао је да постоји „сабор отачаства“, али су зато наставили свој живот мањи црквено-народни сабори и сеоски зборови, који су преузели и један део надлежности државних сабора. Одржавани су редовно у исто време и на одређеним местима, обично у близини неке цркве или манастира, где се окупљало становништво тога краја. Нимало случајно, на чувеном збору у Орашцу 1804. и познатом сабору у Такову 1815. године, који су утемељени на политичком наслеђу из средњовековне Србије, донете су судбоносне одлуке о обнови српске државе и свих њених институција, а на првом месту представничког тела државе, из којег је израсла Народна скупштина нововековне Србије.

Miloš Blagojević

SERBIAN ASSEMBLY AND THE ASSEMBLY OF THE NEMANJIĆ AND LAZAREVIĆ FATHERLAND

S u m m a r y

The representative body of mediaeval Serbia, known as “the assembly” (assembly) or “the rally” (rally) has been a subject of various studies for nearly 150 years. Thanks to researchers’ interest in the subject, light has been shed upon many related issues although some are still pending solution. Published exposes and studies present contradictory conclusions. Only opinions where indisputable facts could not have been ignored are approximated. To some researchers the state assembly was a distinctively passive institution, or merely one with a ceremonial purpose, whereas the others laid emphasis on its class structure and its active role in the state politics. Neglected terminological differences caused additional problems and so the terms “the assembly of Serbia” and “the assembly of the Serbian state” i.e. the “the assembly of the fatherland” have never been clearly distinguished from one another. Researchers overlooked the existence of the mentioned terms and thought they denoted a state representative body.

Published analysis of reliable sources established that the term with an ethnic determinant “the Serbian assembly” stands to mean a church assembly or more precisely an assembly of the high clergy of the Serbian Orthodox Church. The number of the assembly members was limited and included all the bishops of the Serbian Church headed by the Archbishop (later the Patriarch) and the same number of hegumens or elders of Serbia’s most renowned mediaeval monasteries. Towards the end of the 14th century “the assembly of Serbia” consisted of the Archbishop, 14 bishops and 14 hegumens, all in all 29 most prominent representatives of the Serbian Orthodox Church.

Establishing an approximate number of noblemen who joined the state assemblies proves to be a more difficult task. Based on the results of the studied sources, the presence of most prominent representatives of the central and local state administration as well as that of “dukes” i.e. highest-ranking military commanders was indisputable established. Between the 12th and 14th centuries, the leading representatives of the state’s central administration included “kaznaci” (treasurers) and “tepčije” (high officials of the court). Treasurers were in charge of the ruler’s finances while court officials managed its estates. After Stefan Dušan was crowned as tsar (1346), “logoteti” (secretaries) and “protovestijari” (finance ministers) became key people of the central administration. Although both of these titles were taken over from Byzantium, a logotet in Serbia came to mean the chief of the tsar’s chancery who saw to international agreements being honoured and who also supervised some of the church affairs. Meanwhile, a protovestijar

focused on the country's fiscal politics, the tsar's assets and was also in charge of procuring funds for the ruler's expenses. Closest to the members of the central administration, within the existing hierarchy, were top military commanders with the title of "vojvoda stegonoša" (duke banner bearer). Important assembly positions were also held by the bearers of highest court titles and ranks such as "the cup bearer" and "the waiter". The first was responsible for the drinks and the latter for the food that were served on the ruler's table. Among those most important members of the local administration were the tsar's regents from particular regions and districts, bearers of various titles who were also known by the name of "silni" (the powerful). The total number of the representatives from the state's civil and military administrations was not too high; at the most two to three times the number of the representatives of church assemblies.

The representative body of the Serbian mediaeval state, in existence since the ancient times, went through four different developmental stages. The first stage lasted from the 9th to the 11th centuries; the second occurred in the 13th century, the third during the 13th and the first half of the 14th century, and the fourth – in the last quarter of the 14th and the first half of the 15th century. The most important one for the development of the state assembly, especially after the foundation of the Serbian autokefal Archepiscopate in 1219, was the third stage. Since that period the church had gained a firm organization and developed and expanded its hierarchy and so the clergy was constituted into a separate class. At state assemblies the clergy was represented by church dignitaries who formed a special "assembly of Serbia". The nobility was not as firmly organized as the clergy but it also occasionally acted as a whole particularly at times when changes at the throne took place. "The third class" did not appear at state assemblies as it was not sufficiently developed at the time.

Summoning of the state representative body was initiated by the ruler himself who chose the place and the time for the assembly to meet. Serbian kings and tsars were crowned before the assembly; elected and initiated were Serbian church dignitaries, archbishops and patriarchs, too. Assemblies were also convened when a ruler's decisions, which were in breach of traditions and custom laws, needed to be ratified. The representative body did not keep quiet when old customs were being infringed. Debates often ensued and opposition, disapproving of the ruler's proposals, arose. It ought to be mentioned that the basic *modus operandi* of the assemblies was negotiations that took place between the ruler and the representatives of the church and high ranking nobility from the state and military administrations. In case of the ruler's absence his wife deputised him at state assembly meetings or at "the assembly of the fatherland" or "the assembly of the Serbian land". The assembly convened most frequently during the reign of Serbia's most powerful ruler – tsar Stefan Dušan – who always sought a consensus for all decisions. It was a matter of time when the representative body of Serbia's mediaeval state would move closer towards the state assemblies of the countries in

Central and Western Europe. However, this did not happen because in the 1560's the Serbian state disintegrated into districts which played lesser role and so the state assembly ceased to meet. The institution was reinstated on a much smaller territory during the reign of Knez Lazar and his son, Despot Stefan Lazarević, and was not as important as the assembly of the Nemanjić state.

In mediaeval Serbia the church and the public held joint congregations instigated by the church and supported by the state. Also organized were similar congregations on a smaller scale and village meetings where decisions, important for a particular village community or a group of villages, were made. After the Turks conquered Serbia in 1459, the "assembly of the Serbian fatherland" or the state assembly ceased to exist but smaller church congregations and village gatherings, which took over part of the state assembly's authority, continued to convene. It so happened, and it was no accident, that at famous meetings of Serbian rebels at Orašac in 1804 and Takovo in 1815 fateful decisions were made to restore the Serbian state and all of its institutions. First to be reinstated was the state representative body from which the National Assembly of the present day Serbia originated.